قەدىمقى ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىي داستانى

ئوغۇزنامە

قەدىمقى ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخي داستانى

ئوغۇزنامە

نەشرگە تەييارلىغۇچىلار: گېڭ شىمىن، تۇرسۇن ئايۇپ
مەسئۇل مۇھەررىر: نۇرمۇھەممەت دولەتى

مىللەتلەر نەشرىياتى

قەدىمقى ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىي داستانى

ئوغۇزنامە

نەشرگە تەييارلىغۇچىلار: گېڭ شىمىن، تۇرسۇن ئايۇپ
مەسئۇل مۇھەررىر: نۇرمۇھەممەت دولەتى
مىللەتلەر نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىندى
شىنخۇا كىتابخانىسى تەرىپىدىن تارقىتىلدۇ
مىللەتلەر باسما زاۋۇدىدا بېسىلدى
1980 - يىل 11 - ئايدا 1 - قېتىم نەشر قىلىندى
1980 - يىل 11 - ئايدا بېيجىڭدا 1 - قېتىم بېسىلدى
قاتتىق ھەرەر مۇقاۋىلانغىنىڭ باھاسى: 0.80 يۈەن
ئاددىي مۇقاۋىلانغىنىڭ باھاسى: 0.28 يۈەن

مۇندەرىجە

1. مۇقەددىمە 1

2. ئورۇپ بېزىلىشى 25

3. تەرجىمىسى 40

4. ئىزاھلار 62

5. سوزلۇك 87

قەدىمقى ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىي داستانى «ئوغۇزنامە» ھەققىدە

(مۇقەددىمە ئورنىدا)

1

ئۇيغۇرلار ئۇزاق تارىخ ۋە مەدەنىيەتكە ئىگە.

ملادى 744 ـ يىلى، قەدىمقى ئۇيغۇرلار تۈركلەرنىڭ ئورنىغا دەسسەپ، قۇملۇقنىڭ شىمالىدىكى موڭغۇلىيە ئىگىزلىگىدە قەدىمقى ئۇيغۇر خانلىغى (744 ـــ 840 ـ يىللار)نى قۇردى. ملادى 9 ـ ئەسىر ـ نىڭ ئوتتۇرىلىرىدا، قەدىمقى قىرغىزلارنىڭ ھۇجۇمى ئاستىدا، قەدىمقى ئۇيغۇر خانلىغى بەربات بولدى.

قەدىمقى ئۇيغۇرلار قۇملۇقنىڭ شىمالىدىكى دەۋرىدە تۈرك خانلىغىدا قوللىنىلغان قەدىمقى تۈرك يېزىغىنى ئىشلىتىپ، بەزى يازما يادىكارلىقلارنى قالدۇرغان ئىدى. مەسىلەن، «مويۇنچۇر مەڭگۇ تېشى» («گېلې خاقان مەڭگۇ تېشى» ياكى «ئۇيغۇر قۇتلۇق بىلگە كۆل خاقان مەڭگۇ تېشى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ)، «مويۇنچۇر ئىككىنچى مەڭگۇ تېشى» («تالىياتې مەڭگۇ تېشى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ)، «توققۇز

ئۇيغۇر خاقان مەڭگۈ تېشى» (تولۇق ئاتىلىشى «توققۇز ئۇيغۇر ئاي تەڭرىدە قۇت بولمىش ئالپ بىلگە خاقان مەڭگۈ تېشى»، «سۇجى مەڭگۈ تېشى»، «سېۋىيلىي مەڭگۈ تېشى» ۋاھاكازالار.

مىلادى 840 ـ يىلى، قەدىمقى ئۇيغۇر خانلىقى بەربات بولغاندىن كېيىن، قەدىمقى ئۇيغۇر قەبىلىلىرى ئۈچ قىسمغا بولۇنۇپ غەربكە كوچتى (يەنە بىر قىسمى چاڭچېڭ سىپىلى ئەتراپىغا بېرىپ ئولتۇراقلاشتى). بۇنىڭ ئىچىدىكى مۇھىم بىر قىسمى شىنجياڭنىڭ تۇرپان ئويمانلىقىغا بېرىپ ئورۇنلىشىپ، خوچو ئىدىقۇتلۇغىنى قۇردى. ئۇزۇن ئۆتمەيلا تەسىر دائىرىسىنى ھازىرقى قاراشەھەر، كۇچار ئەتراپىغا كېڭەيتتى. قەدىمقى ئۇيغۇرلارنىڭ بۇ تارمىغى شۇ جايلاردىكى يەرلىك، بىر قەدەر يۇكسەك مەدىنىيەتكە ئىگە ئاھالىلار (قەدىمقى كۇچارلىقلار، قەدىمقى قاراشەھەر ـ تۇرپانلىقلار ۋە خەنزۇلار)نىڭ تەسىرى ئارقىسىدا كوچمەن چارۋىچىلىقتىن يەيدىن ـ يەي ئولتۇراقلىشىپ دېخانچىلىق قىلىشقا ئۆزگەردى؟ شەھەر ۋە سودىنى تەرەققى قىلدۇردى ھەمدە مەدىنىيەت جەھەتتە تېز تەرەققى قىلدى.

خوچو ئىدىقۇتلۇغى دەۋرىدە (تەخمىنەن 850 ـ 1250 ـ يىللار)، سوغدى يېزىقى ئاساسىدا يارىتىلغان قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىقى قوللىنىلغان قەدىمقى تۇرك يېزىقىنىڭ ئورنىنى ئالدى. بۇ يېزىق ئارقىلىق تۇرغۇن ئەسەرلەر يېزىلدى ۋە تەرجىمە قىلىندى (ئاساسەن شىنجياڭدا ئەسلىدىن ياشاپ كەلگەن مىللەتلەر تىلىدىن، جۇملىدىن خەنزۇچىدىن؟ بۇنىڭ بىلەن قەدىقى ئۇيغۇرلارنىڭ يېزىق تىلى تېخىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا تەرەققى قىلىپ، ئەينى زاماندا، شىنجياڭ ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىدا كەڭ

تارقالغان تىلنىڭ بىرى بولۇپ قالدى.

10 ـ ئەسىرنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدا، ئىسلام دىنى ئالدى بىلەن شىنجاڭنىڭ جەنۇبىدىكى قەشقەر رايونىغا تارقىلىپ كىردى. مىلادى 14، 15 ـ ئەسىردە تيانشاننىڭ جەنۇبىدىكى كەڭ رايونلاردا ئومۇملاشتى. شۇنىڭدىن ئېتىۋارەن قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىقى بارا ـ بارا قوللىنىلىشتىن قېلىپ، ئۇنىڭ ئورنىنى ئەرەپ يېزىقى ئالدى.

ئىسلام دىنى شىنجاڭغا تارقىلىپ كىرگەندىن كېيىن، دىنىي بىر تەرەپلىمىلىك تۈپەيلىدىن، شىنجاڭدىكى غەيرى ئىسلام مىللەتلىرىنىڭ ھەرخىل يازما يادىكارلىقلىرى (قەدىمقى ئۇيغۇر تىل ـ يېزىقىدا يېزىلغان يادىكارلىقلارنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) كەڭ كولەمدە ۋەيران قىلىندى. شۇڭا ھازىرغىچە ساقلىنىپ كەلگەن قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى يازما يادىكارلىقلار كوپ ئەمەس. ئۇنىڭ ئۈستىگە تولىسى دىنىي مەزمۇندىكى (ئاساسەن بۇددا دىنىغا دائىر) نەرسىلەر.

19 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرى، 20 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدىن تارتىپ، جەنۇبىي شىنجاڭدىكى تارىم ئويمانلىقىنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا ئېلىپ بېرىلغان ئارخولوگىيىلىك قېزىپ تەكشۈرۈش نەتىجىسىدە، شىنجاڭدىكى تىل ـ يېزىقلار (مەسىلەن، سانسكرىت تىلى ۋە يېزىقى، قەدىمقى خوتەن تىلى ۋە يېزىقى، قەدىمقى كۇچار ـ قاراشەھەر تىلى ۋە يېزىقى، سوغدى تىلى ۋە يېزىقى، مانى يېزىقى، قەدىمقى ئۇيغۇر تىلى ۋە يېزىقى قاتارلىقلار) بىلەن يېزىلغان يازما يادىكارلىقلار تېپىلدى. تېپىلغان بۇ يازما يادىكارلىقلار ئۈستىدە ئېلىپ بېرىلغان تەتقىقات نەتىجىسىدە، بىزنىڭ قەدىمقى شىنجاڭ تارىم ئويمانلىقىنىڭ تارىخى، مەدەنىيىتى ۋە تىل ـ يېزىقىغا بولغان تونۇشىمىز زور دەرىجىدە ئۆستى. بولۇپمۇ، تېپىلغان قەدىمقى ئۇيغۇر

تىل-يېزىقىدىكى يازما يادىكارلىقلار ئۈستىدە ئېلىپ بېرىلغان تەتقىقاتلار ئارقىلىق، بىز قەدىمقى ئۇيغۇرلار غەرپكە كۆچۈپ بارغاندىن كېيىنكى تۇرپان ئويمانلىقىنى مەركەز قىلغان خوچو ئۇيغۇر ئىدىقۇتلۇقىنىڭ ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىيىتى قاتارلىق جەھەتلىرىنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالىنى يەنىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا بىلىپ يەتتۇق.

قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىقىدا يېزىلغان، ھازىر ساقلىنىۋاتقان مۇھىم يادىكارلىقلار تۆۋەندىكىلەر: (1) ئەدەبىي ئەسەرلەر: قەدىمقى تورپان خەلق قوشاقلىرى قالدۇقلىرى، تارىخىي داستان «ئوغۇزنامە»، سەھنە ئەسىرى «مائىترى — سىمىت»، «قۇتاتقۇ بىلىگ» (ۋىنا نۇسخىسى)، ھېكايىلەر توپلىمى «پانچاتانترا» قالدۇقى، «ئېزوپ مەسەللىرى» قالدۇقى، «داشاكرما بۇدائاۋاتانامالا نوم بىتىگ» (بۇددا دىنىغا دائىر چوڭ تىپتىكى ھېكايىلەر توپلىمى) قاتارلىقلار؛ (2) دىنىي يادىكارلىقلار: «ئالتۇن يارۇق»، «ئابىدارىم كوشاۋاردى شاستىرى»، «سادداخارما پۇنداريكا سۇترا»، «سەككىز يوكمەك»، «ئاۋاتامساكا سۇترا»، «ۋاجىراسچېتىكا سۇترا»، «ئامىتابا سۇتۇر»، «ئارياراجاۋاداكا سۇترا»، «ئالقۇ ئايىغ ياۋىز يوللارىغ ئارتۇقراق ئۈز ئارىتداغ... ئۇشنىسا ۋىجائى ئاتلىغ دارنى»، «ئالقۇ ئانچولايۇ كەلمىشلەرنىڭ ئۇشنىرلاكشەنلارىنتىن ئۈنمىش ئاتلىغ كوترىلمىش ستاتاپادرا ئاتلىغ ئۇتىسۇقسىز دارنى»، «ماخاپايا ئۇتلىسىن يانتۇرمىش سۇتۇر»، «پىراجنا-ئاپىرامىتا»، «شۈەنجۇاڭنىڭ تەرجىمىھالى» (يۇقۇرىدىكىلەر بۇددا دىنىغا دائىر يادىكارلىقلار)، «ئىككى يىلتىز نوم»، «مانى مۇخلىسلىرىنىڭ تۆۋەنامىسى» (بۇلار مانى دىنىغا دائىر يادىكارلىقلار)، «ئېۋانگېلىئوم»، «سەنت گېئورگىنىڭ شېھىت بولۇش خاتىرىسى»

(بۇلار جەڭچىياۋ دىنىغا دائىر يادىكارلىقلار)[1]؛ (3) تىبابەتچىلىككە دائىرلىرى؛ «سىددىخاسارا» قاتارلىقلار؛ (4) ئىجتىمائىي-ئىقتىسادىي ھۆججەتلەر ۋە يىلنامىغا، ئاسترونومىيىگە دائىر نۇرغۇن ھۆججەتلەر، ئىككى خىل تىلنىڭ سېلىشتۇرما لۇغىتى ۋاھاكازالار.

ئۇنىڭدىن باشقا خەلق ئارىسىدا ئېغىزدىن-ئېغىزغا كۆچۈپ كەلگەن مول مەزمۇندىكى ئەل ئەدەبىياتىمۇ ساقلىنىپ قالغان، مەسىلەن، خەلق قوشاقلىرى، قەھرىمانلار ھەققىدىكى تارىخىي داستانلار ۋە ماقال-تەمسىل قاتارلىقلار. بۇ نۇقتا 11-ئەسىردىكى ئاتاغلىق ئۇيغۇر تىل-ئەدەبىياتچىسى ماخمۇت قەشقىرى تۈزگەن «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» تە ۋە يېقىنقى زاماندا تېپىلغان «تۇرپان قوشاقلىرى توپلىمى» دىمۇ ئەكس ئېتىلىدۇ. بەزى ئالىملارنىڭ تەتقىقاتىغا قارىغاندا، «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» تىكى نۇرغۇنلىغان شېئىرلار (ئون مىسرالىق بېيىتلار) ئەسلىيەتتە داستانلاردىن ئېلىنغان پارچىلار ئىكەن، مەسىلەن، ئالىپ توغا ھەققىدىكى بېيىت ۋە ئۇرۇشقا ئاتلىنىش مەزمۇنىدىكى شېئىر پارچىلىرى قاتارلىقلار.

2

«ئوغۇزنامە» ئۇيغۇر خەلقى ئارىسىدا تارقالغان، قەھرىمانلارغا ئوقۇلغان نەسرى شەكلىدىكى تارىخىي داستان. ئۇنىڭ قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى قولىيازما نۇسخىسىدىن بىرسىلا بولۇپ، ئۇ

① يەنە قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىقىدا يېزىلغان ئىسلام دىنىغا دائىر يادىكارلىقلار، مەسىلەن، «تەزكىرەيى ئەۋلىيا»، «ناخجۇل فارادىس»، «سىرەج-ئال كولۇپ»، «باختىيارنامە» قاتارلىقلارمۇ بار.

هازىر فىرانسىيىنىڭ پارىژ شەھىرىدىكى «پۇقىرالار كىتاپخانىسى» (Bibliohèque Nationale)دا ساقلانماقتا. نومۇرى Supul tus,1001، (يەنى Xefir-ch. Schefer دا يىغىپ ساقلانغان نۇسخا). قوليازما قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ ئىرماش شەكلى بىلەن يېزىلغان، ئۇنىڭ باش ۋە ئاخىرى كەم، چوڭ-كىچىكلىكى 13×19 مىللىمېتىر، ھەجمى 21 ياپراق 42 بەت، ھەر بىر بېتى 9 قۇر خەتتىن تەشكىل تاپقان. 1-بەتنىڭ 2-قۇرىدىكى "ئۇشبۇ تۇرۇر" دىگەن سوزلەرنىڭ كەينىگە بۇقىنىڭ رەسمى سىزىلغان، 5-بەتنىڭ 9-قۇرىدىكى "ئۇشبۇ تۇرۇر" دىگەن سوزلەرنىڭ كەينىگە قۇرغۇيىنىڭ رەسمى سىزىلغان، 6-بەتنىڭ 4-قۇرىدىكى "ئۇشبۇ تۇرۇر" دىگەن سوزلەرنىڭ كەينىگە قىئات (تاق مۇڭگۇزلۇك هايۋان)نىڭ رەسمى سىزىلغان.

قولىيازما ئىملا جەھەتتە تۆۋەندىكى ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە:

(1) يۈەن سۇلالىسى (13—14-ئەسىر)دىكى باشقا قەدىمقى ئۇيغۇر يازما يادىكارلىقلىرىغا ئوخشاشلا "د" بىلەن "ت"، "س" بىلەن "ز"، "ق" بىلەن "غ" كوپىنچە ئارىلاشتۇرۇلۇپ ئىشلىتىلگەن.

(2) "س" بىلەن "ش" پەرقلەندۇرۇلگەن ("س" ھەرپىنىڭ ئوڭ تەرىپىگە ئىككى چېكىت قويۇش ئارقىلىق "ش" ئىپادىلەنگەن).

(3) قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىغىدىكى باشقا يازما يادىكارلىقلارغا ئوخشاش، 1-بوغۇمىدىكى سوزۇق تاۋۇش "ئو (ø)" ياكى "ئۈ (ü)" ئورنىدا "ئو (o)" ياكى "ئۇ (u)" قىلىپ يېزىلغان، يەنى ئالدىغا بىر قىيىسىق سىزىق قويۇلمىغان.

(4) "ي" بىلەن باشلانغان نۇرغۇن سوزدە، "ي"نىڭ ئورنىدا كوپىنچە "چ" ("ج" ئوقۇلۇشى كېرەك)نى ئىشلەتكەن. بۇ ئالاھىدىلىك، بۇ قولىيازمىنى كوچۇرگۈچى "ج" دىئالېكتىدا (ھازىرقى زامان قازاق

تىلغا ئوخشاش) سوزلىشىدىغانلىقىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ.

قولىيازمىنىڭ تىلى كېيىنكى مەزگىلدىكى قەدىمقى ئۇيغۇر تىلغا كىرىدۇ.

قولىيازمىنىڭ باش قىسمى كەم بولغاچقا كىتاپنىڭ ئەسلى تېمىسى ئېنىق ئەمەس. بىز ئۇنىڭ مەزمۇنىغا ئاساسەن ئۇنى ۋاقىتىنچە «ئوغۇزنامە»دەپ ئاتاپ تۇردۇق.

«ئوغۇزنامە»نىڭ ئاساسي ۋەقەلىكى توۋەندىكىچە:

باتۇر ئوغۇز تۇغۇلۇشى بىلەنلا، ئادەتتىكى كىشىلەرگە ئوخشىمايدۇ، قىرىق كۈندىن كېيىن، ئۇ چوڭ ئادەم بولۇپ يېتىشىدۇ. ئۇنىڭ قىياپىتى غەلىتە بولۇپ، كوك يۈزلۈك، قىزىل ئېغىزلىق، قىزىل كوزلۈك، ئۇنىڭ پۈتۈن بەدىنىنى تۈك باسقان. ئۇنىڭ پۇتى بۇقىنىڭكىدەك، بېلى بورىنىڭكىدەك، مورىسى يىلۋىزنىڭكىدەك، كوكسى ئېيىقنىڭكىدەك. باتۇر ئوغۇز ئادەم ۋە ھايۋانلارنى يالماپ، ئەلگە ئاپەت كەلتۈرگۈچى قىئات (تاق مۈڭگۈزلۈك يىرتقۇچ ھايۋان)نى ئولتۈرىدۇ. بىر كۈنى ئوغۇز بىر يەردە، تەڭرىگە ئاۋاپ قىلىۋاتقىنىدا، ئاسماندىن بىر شولا چۈشىدۇ، ئۇ شولا ئايدىنمۇ يورۇق، كۈندىنمۇ نۇرلۇق. شولا ئىچىدە بىر قىز بولۇپ، تەنھا ئولتۇرغان. بۇ قىز شۇنداق گۈزەلكى، ئۇ كۈلسە، تەڭرىمۇ كۈلەر ئىدى، ئۇ يىغلىسا، تەڭرىمۇ يىغلار ئىدى. ئوغۇز بۇ قىزغا كويۈپ قالىدۇ ھەمدە ئۇنى ئالىدۇ. ئۇنىڭدىن ئۈچ ئوغۇل تاپىدۇ، تۇنجىسىغا كۈن، ئوتتۇرانجىسىغا ئاي، كەنجىسىگە يۇلتۇز دەپ ئىسىم قويىدۇ.

بىر كۈنى ئوغۇز بىر دەرەخنىڭ كاۋىكىدىكى بىر قىزنى كورۈپ قالىدۇ، بۇ قىزمۇ ئىنتايىن چىرايلىق بولۇپ، "كوزى ئاسماندىنمۇ كوك، چېچى ئېقىپ تۇرغان سۇدەك، چىشى ئۈنچىدەك ئىدى". ئوغۇز

بۇ قىزغىمۇ ئاشىق بولۇپ قالىدۇ ھەمدە ئۇنىمۇ ئۆز ئەمرىگە ئالىدۇ. بۇ ئايالدىنمۇ ئۈچ ئوغۇل تاپىدۇ، ئۇلارغا ئايرىم ھالدا كوك، تاغ، تەڭىز (دېڭىز) دەپ ئات قويىدۇ.

ئۇنىڭدىن كېيىن، باتۇر ئوغۇز دولەتنىڭ خاقانى بولىدۇ. ئۇ ئۆز قول ئاستىدىكى بەگلەرگە ۋە پۇقرالارغا شۇنداق جاكالايدۇكى، "مەن سىلەرگە بولدۇم خاقان، ئېلىڭلار يا بىلەن قالقان؛ تامغا بولسۇن بىزگە بۇيان①، كوك بورى بولسۇن ھەم ئۇران②؛ تومۇر نەيزىلەر بولسۇن ئورمان، ئوۋلىقتا يۇرۇشسۇن مال-ۋاران؛ ھەم ئاقسۇن دەريا ۋە ئېقىن، قوياش توغ بولسۇن، ئاسمان قورغان!"

شۇندىن كېيىن، ئوغۇزخان بوي سوندۇرۇش پائالىيىتى بىلەن شۇغۇللىنىدۇ. شەرق (ئوڭ تەرەپ)تە ئالتۇنخان بوي سونىدىغانلىقىنى بىلدۇرىدۇ، غەرب (سول تەرەپ)تە رىم پادىشاسى قارشىلىق قىلىدۇ. بۇنىڭ بىلەن ئوغۇز خاقان لەشكەر تارتىپ جازا يۈرۈشى قىلىدۇ. بىر كۈنى ئەتىگەندە، ئۇلار مۇز تاغ ئېتىكىدە ئاۋۇل تىكىپ ئولتۇرغىنىدا، چوڭ بىر كوك بورە شولا ئارىسىدىن پەيدا بولىدۇ. بۇ كوك بورە ئۆزلىگىدىن ئوغۇز قوشۇنىغا يول باشلاشنى تەلەپ قىلىدۇ. ئىتىل (ۋولگا) دەرياسى بويىدا ئىككى تەرەپ قوشۇنى جىددى جەڭ قىلىدۇ. ئوغۇز خاقان يېڭىدۇ، رىم پادىشاسى مەغلۇپ بولۇپ قېچىپ كېتىدۇ.

ئوغۇز خاقان يەنە جۇرجىتنى بوي سۇندۇرىدۇ. ئاندىن كېيىن، سىندۇ (ھىندىستان)نى، تاڭغۇتنى، سۇرىيىنى، بارقاننى بوي سۇندۇرىدۇ.

تارىخىي داستاننىڭ ئاخىرىدا، ئوغۇز خاقاننىڭ ئۆز تېرىتورىيە-

---

① بۇيان — بەخت، قۇت.

② ئۇران — جەڭگىۋار شوئار.

سىنى ئوغۇللىرىغا بولۇپ بەرگەنلىكى تەسۋىرلىنىدۇ. ئۇ ئۈچ ئوغلىغا شەرقنى، ئۈچ ئوغلىغا غەرپنى بېرىدۇ ھەمدە ئالدىنقى ئۈچ ئوغلى شەرقتىن تېپىۋالغان ئالتۇن يانى ئۈچكە بولۇپ ئۇلارغا تەقسىم قىلىپ بېرىدۇ، كېيىنكى ئۈچ ئوغلى غەرپتىن تېپىۋالغان ئۈچ كۈمۈش ئوقنى ئۇلارغا بىردىن بولۇپ بېرىدۇ. ئەڭ ئاخىردا ئوغۇللىرىغا نەسىھەت قىلىپ: "يا ئوقنى توغرىلايدۇ"، "ئوق ياغا بوي سۇنۇشى كېرەك" دەيدۇ.

ئوغۇز ھېكايىسى 14-ئەسىردىكى پېرسىيىلىك تارىخشۇناس راشىدىننىڭ «جامىئۇ-تاۋارىخ (ئومۇمى تارىخ)»ى ۋە 17-ئەسىردىكى ئوتتۇرا ئاسىيىلىك تارىخشۇناس ئابۇل خازىنىڭ «تۈرك شەجەرىسى» قاتارلىق كىتاپلىرىدىمۇ كورۇلىدۇ. بىراق، ھېكايىنىڭ ۋەقەلىكى بىرقەدەر ئاددى ۋە ئۇنىڭغا ئىسلام دىنىنىڭ تامغىسى بېسىلغان. بۇ كىتاپلاردا، ئوغۇز تەقۋادار مۇسۇلمان قىلىنغان. ئۇ ئىسلام دىنىنى تارقىتىش ئۈچۈن، يات دىندىكى دادىسى — قارا خاقانغا قارشى تۇرغان قىلىپ تەسۋىرلەنگەن. كېيىنكى ۋەقە بىزگە شىنجياڭ ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخىدا ئۆتكەن مەشھۇر قاراخانىلار سۇلالىسى (10—12-ئەسىر)نىڭ نامى "قاراخان"نى ئەسلىتىدۇ. بۇ ئەسەرلەردە، ئەسلى ھېكايىدىكى ئىسلام دىنىنىڭ دىنىي ئەقىدىلىرىگە يات بولغان بارلىق نەرسىلەر يوقىتىلغان. بۇ ھېكايىنىڭ «جامىئۇ-تاۋارىخ» ۋە «تۈرك شەجەرىسى» دېگەن ئىككى كىتاپتا بېسىلغان ۋارىيانتلىرى ئىچىدە، كېيىنكى ۋارىيانتى گەرچە ئابۇل خازىنىڭ پىششىقلاپ ئىشلىشىدەك جەريانىدىن ئۆتكەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇ يەنىلا قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى نۇسخىسىغا بىرقەدەر يېقىن. تەپسىلى سېلىشتۇرۇش ۋە تەتقىق قىلىش ئارقىلىق، بىز ئەسەرنىڭ ئابۇل خازىنىڭ قولىدا

ساقلانغان نۇسخىسى بىلەن پارىژدا ساقلىنىۋاتقان قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى نۇسخىسى ئېنىقمۇ قەدىمراق نۇسخىنى مەنبە قىلغان دەپ ھېساپلايمىز.

ئۇندىن باشقا، يەنە كېيىنكى مەزگىلدىكى چاغاتاي تىلىدا يېزىلغان «ئوغۇزنامە»مۇ ساقلانماقتا.

يېقىندا، تۈركىيە ئالىمى ئورخۇن تۈركىيىدىن بۇ ھىكايىگە دائىر يەنە بىر نەزمە قالدۇغىنى تاپقان. بۇ نۇسخىنىڭ يېزىلغان ۋاقتى ۋە ئورنى ئېنىق ئەمەس.

«ئوغۇز داستانى»نى مەزمۇن جەھەتتە، ئىككى قىسمغا بۆلۈشكە بولىدۇ. بىرىنچى قىسمى — تارىخىي داستاننىڭ باش قىسمى (ئوغۇز-نىڭ خاقان بولۇشىغا قەدەر) ۋە ئاخىرقى قىسمى (ئۇلۇغ تۈركىنىڭ چۈش كورۇشىدىن كېيىنكى قىسمىنى ئوز ئىچىگە ئالىدۇ). ئىككىنچى قىسمىدا ئاساسلىق ھالدا ئوغۇز خاقاننىڭ ئۇرۇشقا چىقىش پائالىيەت-لىرى بايان قىلىنىدۇ.

تارىخىي داستاننىڭ بىرىنچى قىسمىدا قەدىمقى ئۇيغۇرلار ئارىسىدا تارقالغان ئوز مىللىتىنىڭ كېلىپ چىقىش مەنبەسى، دۇنيانىڭ يارىلىشى ھەققىدىكى ئەپسانىلەر ۋە بەزى قەدىمقى ئورپ-ئادەتلەر ئەكس ئېتىلگەن.

باشقا مىللەتلەرگە ئوخشاش، قەدىمقى ئۇيغۇرلار ئارىسىدىمۇ ئوز مىللىتىنىڭ كېلىپ چىقىش مەنبەسى توغرىسىدا ھەرخىل ئەپسانىلەر ۋە رىۋايەتلەر تارقالغان. بۇنىڭغا دائىر نەرسىلەر ئېلىمىزنىڭ قەدىمقى تارىخنامىلىرىدا خاتىرىلەنگەن. مەسىلەن، «جۇ سالنامىسى»، 50-جىلد، «تۈرك تەزكىرىسى»دە تۈركلەرنىڭ كېلىپ چىقىش مەن-بەسى توغرىسىدا تۆۋەندىكىچە ئەپسانىۋى خاتىرىلەر بار: "تۈركلەر

ھونلارنىڭ بىر خىلىدۇر. ئۇلار ئاشىنا ئۇرۇغىدىن، باشقا قەبىلىلىرىمۇ بار. كېيىن، ئۇلار خوشنا دۆلەتلەر تەرىپىدىن يوقىتىلىپ ئۇرۇغى قۇرۇتۇلغان. ئۇلارنىڭ ئىچىدە 10 ياشلىق بىر ئوغۇل بولۇپ، ئەسكەرلەر ئۇنى كىچىك كۆرۈپ، ئۆلتۈرۈۋېتىشكە كۆڭلى بارمىغان، ئاخىر ئۇنىڭ بىر پۇتىنى كېسىۋېتىپ، سازلىققا تاشلىۋەتكەن؛ بۇ ئوغۇلنى بىر چىشى بۆرى گۆش بېرىپ باققان. ئۇ چوڭ بولغاندىن كېيىن، بۆرە بىلەن بىللە يېتىپ-قوپۇپ يۈرگەن، نەتىجىدە، بۆرىنىڭ قوسىقىدا قالغان. ھېلىقى خوشنا دۆلەتنىڭ خانى بۇ ئەھۋالدىن خەۋەر تېپىپ، ئۇنى ئۆلتۈرۈشكە ئادەم ئەۋەتكەن، ئۇ ئادەم بۇ يەرگە كېلىپ قارىسا، ئۇنىڭ يېنىدا بۆرە تۇرغان، بۇنىڭ بىلەن ئۇ، بۆرىنى ئۆلتۈرمەكچى بولغان. بۆرە خوچو ئىدىقۇتلۇغىنىڭ شىمالىدىكى تاققا قېچىپ كەتكەن. تاغدا بىر ئۆڭكۈر بولۇپ، ئۆڭكۈر ئىچىدىكى تۈزلەڭلىك قېلىن ۋە بولۇق ئوت-چۆپ بىلەن تولغان ئىكەن، ئۆڭكۈرنىڭ ئايلانمىسى بىر قانچە يول ئىكەن، تۆت ئەتراپى تاغ ئىكەن، بۆرە ئۇنىڭ ئىچىگە يوشۇرۇنۇۋاپتۇ. كېيىن ئون ئوغۇل تۇغۇپتۇ. بۇ ئون ئوغۇل چوڭ بولۇپ باشقا قەبىلىلەردىن قىز ئاپتۇ، شۇندىن كېيىن ھەرقايسىسى ئۆز ئالدىغا بىر ئۇرۇق بوپتۇ، ئاشىنا شۇلارنىڭ بىرى ئىكەن......" يەنە مۇنداقمۇ دېيىلىدۇ: "تۈركلەرنىڭ ئەجدادى سۇ دۆلىتىدىن بولۇپ، ھونلارنىڭ شىمالىدا ياشايدىكەن. ئۇلارنىڭ قەبىلە ئاقساقىلىنىڭ ئىسمى ئاپاڭبۇ بولۇپ، ئۇلار ئاكا-ئۇكا ئون يەتتىيلەن ئىكەن. يىجژ-نىشىدۇ ئۇلارنىڭ بىرى بولۇپ، ئۇ بۆرىدىن تۆرەلگەن ئىكەن......نىشىدۇ سېھىرلىك ئادەم ئىكەن، ئۇ شامال چىقىرالايدىكەن، يامغۇر ياغقۇزالايدىكەن. ئۇ ئىككى خوتۇن ئاپتۇ. بىرى ياز پەرىسى، بىرى قىش پەرىسى ئىكەن. خوتۇنىنىڭ

بىرى توت ئۇغۇل تۇغۇپتۇ، بالىلىرىنىڭ بىرى ئاق ھاڭغۇتقا ئايلىنىپ
كېتىپتۇ. بىرى ئوپ دەرياسى بىلەن كەم دەرياسى ئوتتۇرىسىدا دولەت
قۇرۇپ ئوزىنى قىرغىز دەپ ئاتاپتۇ...يەنى بىرى جىبەنسى-چۇجېشى
تېغىغا ئورۇنلىشىپتۇ. بۇ ئوغۇللارنىڭ چوڭى ئىكەن. بۇ تاغدا ئاپاڭ-
بۇنىڭ ئورۇقلىرى بار ئىكەن......ئۇلار بىرلىكتە چوڭ ئوغۇلنى خان
ئورنىدا ھورمەتلەپ، ئۇنى تۇرك دەپ ئاتاپتۇ."

يۇەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى «خوچو ئىدىقۇتلىرىنىڭ توھپە مەڭ-
گۇ تېشى» (بۇ مەڭگۇ تاشنىڭ ئارقا تەرىپى قەدىمقى ئۇيغۇر تىل-
يېزىقى بىلەن يېزىلغان)دا، ئۇيغۇرلارنىڭ كېلىپ چىقىشى توغرىلىق
تۋۋەندىكى ئەپسانە خاتىرىلەنگەن: "......خوچو ئىدىقۇتلىرىنى تەك-
شۇرۇپ كوزىتىشتىن مەلۇم بولدىكى، ئۇيغۇرلار يۇرتىدا خېلىن دىگەن
بىر تاغ بولۇپ، ئۇ يۇرتتىكى ئىككى دەريا ئەنە شۇ تاغنى مەنبە قىل-
غان. ئۇنىڭ بىرى تۇخۇسى دەرياسى، يەنە بىرى شولىڭگې دەرياسى
دەپ ئاتىلىدۇ. بىر كۈنى كەچتە، ئاسماندىن دەرەخقە شولا چۈشۈپتۇ،
ئىككى دەريا ئارىلىغىدىكى خەلقلەر ئۇنى كوزىتىپ تۇرۇپتۇ. بۇ
دەرەخ خۇددى ئادەم قوساق كوتەرگەنگە ئوخشاش قوساق سېلىپ
قاپتۇ. بۇ شولا دەرەخقە ئۇدا 9 ئاي 10 كۈن چۈشكەندىن كېيىن،
ھېلىقى دەرەخنىڭ قوسىغى يېرىلىپتۇ، ئۇنىڭدىن بەش بالا چىقىپتۇ.
بۇلارنىڭ ئەڭ كىچىكى ئەردەن-بۇگۇ خاقان ئىكەن. ئۇ قەددى-
قامەتلىك ئىكەن، ئۇ خەلقنى ئايىنىتىپتۇ ۋە يۇرتىنى گۈللەندۈرۈپتۇ،
بۇنىڭ بىلەن ئۇ ئاقساقال بوپتۇ." (خۇاڭ ۋېنبىڭنىڭ «مەدىنىي
يادىكارلىقلار» ژورنىلىنىڭ 64-يىللىق 2-سانىغا بېسىلغان «خوچو
ئىدىقۇتلىرىنىڭ توھپە مەڭگۇ تېشىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ۋە
تەكشۈرۈپ بېكىتىش» دىگەن ماقالىسىدىن ئېلىندى).

ئۇندىن باشقا، مۇسۇلمان تارىخچىلىرى (جۇۋەينى قاتارلىقلار)نىڭ ئەسەرلىرىدىمۇ يۇقۇرىدىكىلەرگە ئوخشاش ھېكايىلەر خاتىرىلەنگەن.

ئوغۇزنىڭ ئالتە ئوغلىنىڭ ئىسمىنىڭ كۈن، ئاي، يۇلتۇز ۋە كۆك، تاغ، تەڭىز (دېڭىز) دەپ قويۇلۇشى قەدىمقى ئۇيغۇرلارنىڭ دۇنيانىڭ يارىلىشى توغرىسىدىكى كۆزقارىشى بىلەن مۇناسىۋەتلىك.

بۇ قىسىمدىكى باشقا بەزى ۋەقەلىكلەردە قەدىمقى تۈركلەر ۋە ئۇيغۇرلار ئارىسىدىكى سامان دىنىنىڭ قالدۇقلىرى ئەكس ئېتىلگەن. مەسىلەن، تارىخىي داستاننىڭ ئاخىرقى قىسمىدا ئىككى ياغاچنى تىكلەپ، بىرىنىڭ ئۇچىغا ئالتۇن توخۇ، بىرىنىڭ ئۇچىغا كۈمۈش توخۇ ئاسقانلىقى، بىرىنىڭ تۈۋىگە قارا قوي، بىرىنىڭ تۈۋىگە ئاق قوي باغلىغانلىقى سۆزلىنىدۇ. بۇنىڭغا ئوخشاش ئەھۋاللار سىبىرىيەدىكى ياقۇتلار ئارىسىدا كۆرۈلىدۇ. 19-ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا، ياقۇتلار ئارىسىدا ئۇزاق ۋاقىت تۇرغان تۈركشۇناس ئې. پېكارسكىي ياقۇتلار دائىم بوشلۇقتا ئىككى ياغاچ تىكلەپ، ئىككىسىنىڭ ئارىلىقىغا ئاغامچا تارتىپ، ئاندىن كېيىن جىن-شەيتانلارغا سوغا قىلىنىدىغان ھايۋانلارنى ئۆلتۈرۈپ ئۇنىڭغا باغلاپ قويىدۇ، دەيدۇ (ئې. پېكارسكىي تۈزگەن «ياقۇتچە لۇغەت»نىڭ 3-توم، 240-بېتىگە قاراڭ). بىزگە مەلۇمكى، تۈركلەر ۋە موڭغۇللار ئارىسىدا تارقالغان سامان دىنىدا ياغاچقا بەك چوقۇنىلىدۇ. ئاق قوي ۋە قارا قوي، شۈبھىسىزكى، سامان دىنى بىلەن مۇناسىۋەتلىك. يىقىنغىچە ئىپتىدائى جەمىيەت تەرەققىيات باسقۇچىدا ياشاپ كەلگەن بەزى مىللەتلەر (مەسىلەن، سىبىرىيەدىكى چۇكچىلار) ئارىسىدا ئاق سامان ۋە قارا سامان پەرقى بار.

تارىخىي داستاندا كۆك بۆرىنىڭ يول باشلىشى مەسىلىسىگە كەلسەك، بىرىچە ئۇ تۈركلەرنىڭ ئىپتىدائى توتېم ئېتىقاتى بىلەن

مۇناسىۋەتلىك. «جۇ سالنامىسى»نىڭ «تۈرك تەزكىرىسى»دىن ئېلىنغان بايىقى ئىستاتىدا بۇ مەسىلە ئەكس ئېتىلگەن. يۇقۇرىقى تەزكىرىدە يەنە "تۈركلەرنىڭ بايرىقىغا ئالتۇن ھەل بېرىلگەن بۆرە بېشىنىڭ سۈرىتى چۈشۈرۈلگەن، بۇ ئەسلىنى ئۇنۇتماسلىقنىڭ نىشانىسى؛ ئۇلاردا نوكەرلەر فۇلى — 附离 (بۆرە سۆزىنىڭ خەنزۇچە ئاھاڭ تەرجىمىسى) دەپ ئاتىلىدۇ. شۇڭا خەنزۇلار ئۇلارنى لاڭ — 狼 (بۆرە) دەپ ئاتايدۇ، ئۇلارنىڭ ھەممىسى بۆرىدىن تۆرەلگەن." دېگەن خاتىرە بار.

تارىخىي داستاننىڭ ئىككىنچى قىسمىدا ئاساسلىق ھالدا ئوغۇزخاننىڭ ئۇرۇشقا ئاتلىنىش پائالىيەتلىرى بايان قىلىنىدۇ. شۈبھىسىزكى، بۇ ۋەقەلىكلەردە مەلۇم دەرىجىدە تارىخىي ۋەقەلىكلەر ئەكس ئېتىلگەن. لېكىن، شۇنى ئۇنتۇپ قالماسلىقىمىز كېرەككى، تارىخىي داستان يىل تەرتىۋى بويىچە يېزىلغان تارىخنامە ئەمەس، بەلكى ئەدەبىي ئەسەر. شۇڭا بىز ئىلگىرى« ئوغۇز داستانى»نى تەتقىق قىلغان بەزى ئالىملارنىڭ تارىخىي داستاننىڭ باش قەھرىمانى ئوغۇز خاقانىنى مەلۇم تارىخىي شەخسلەر، مەسىلەن، ھونلاردىكى ماۋدۇن-شاڭيۇ (باتۇر تەڭرىقۇت مەنىسىدە)، موڭغۇللاردىكى چىڭگىزخان قاتارلىقلار بىلەن باغلىشىنى بىھۇدە ئاۋارىچىلىق دەپ قارايمىز. باشقا شەكىللەردىكى ئەدەبىي ئەسەرلەرگە ئوخشاش تارىخىي داستاندىمۇ كونكرېت تارىخىي ۋەقە ۋە تارىخىي شەخس ئىپادىلەنمىگەن. ئۇ خەلق ئارىسىدا ئۇزاق مۇددەتكىچە تارقىلىپ يۇرۇش جەريانىدا، نۇرغۇن ئەۋلات نامسىز مۇئەللىپلەرنىڭ پىششىقلاپ ئىشلىشى ۋە تاۋلىشى نەتىجىسىدە پەيدىنپەي شەكىللەنگەن. بۇ، ئەلۋەتتە تارىخىي داستاندا بەزى ۋاستىلىق ئىپادىلەنگەن تارىخىي ۋەقەنىڭ شولىسىنى كورۈۋېلىشقا بولىدىغانلىقىنىڭ

مۇمكىنلىگىنى چەتكە قاقمايدۇ.

تارىخىي داستاننىڭ ئىككىنچى قىسمىدا، كىشىنى ئۆزىگە جەلپ قىلىدىغان يەنە بىر نۇقتا ئۇرغۇن تۈرك قەبىلىلىرى (جۈملىدىن باشقا بەزى قەبىلىلەر) نىڭ نامىنىڭ چۈشەندۈرۈلىشىدۇر. ئوغۇز خاقان ئۇرۇش جەريانىدا، ئۆزىگە قاراشلىق ھەرقايسى قەبىلىلەرنىڭ ياردىمگە ئېرىشىدۇ. شۇنداق جايلاردا ھەرقايسى قەبىلىلەرنىڭ نامى شۇ قەبىلە ئاقساقىلىنىڭ مەلۇم ھەركىتى بىلەن بىرلەشتۈرۈلۈپ چۈشەندۈرۈلىدۇ. مەسىلەن، قىپچاق قەبىلىسىنىڭ نامى "ئىچى كۆك ياغاچ" دەپ چۈشەندۈرۈلىدۇ، ئۇ سال ياساپ، ئوغۇزنىڭ دەريادىن ئۆتۈشىگە ياردەم قىلغان ئادەمنىڭ ئىسمى. قاڭلى قەبىلىسىنىڭ نامى "ئېگىز ھارۋا" دەپ چۈشەندۈرۈلىدۇ، ئۇ ئېگىز ھارۋىنى ئىجات قىلىپ، ئۇرۇش غەنىمەتلىرىنى توشۇغان ئادەم. ساقلاپۇ (بۇ سوزنىڭ ئەسلى "سلاف" بولۇپ، ساقلاپۇ "سلاف" سوزنىڭ ئەرەپچىدىكى كوپلۈك شەكلى) ساقلىغۇچى (ئوغۇزنىڭ رۇس بەككە قويغان ئىسمى) دەپ چۈشەندۈرۈلىدۇ، ۋاھاكازا.

قىسقىسى، تارىخىي داستاننىڭ بۇ قىسمىدا تىلغا ئېلىنغان ئۇرغۇن دولەت ۋە قەبىلە نامى، مەلۇم دەرىجىدە، ئەينى زاماندىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆز ئەتراپىدىكى باشقا مىللەتلەرگە بولغان چۈشىنىشى ۋە ئۇلار بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ.

تۋۋەندە بىز تارىخىي داستاننىڭ شەكلى ۋە تىلغا قارىتا دەسلەپكى تەھلىلىمىزنى بايان قىلىپ ئۆتىمىز.

«ئوغۇز داستانى» گەرچە نەسرى شەكىلدە بولسىمۇ، لېكىن بەزى جايلىرىغا نەزمە قىسىملارمۇ ئارىلاشقان. مەسىلەن، تۆۋەندىكى ئابزاس سەككىز بوغۇملۇق شېئىر شەكلىدە كەلگەن ھەمدە ئاخىرقى بوغۇمى

قاپىيىلىشىدۇ:

mən sənlərgə boldum ⱪaƣan,
alaling ya taⱪi ⱪalⱪan;
tamƣa bizgə bolsun buyan,
kək bəri bolsunƣil buyan.
təmür yidalar bol orman,
aw yərdə yürüsün ⱪulan;
taⱪi taluy taⱪi mürən,
kün tuƣ bolƣil kək ⱪurikan

(قور - 102 — 96)

مەن سىلەرگە بولدۇم خاقان،
ئېلىڭلار يا بىلەن قالقان.
تامغا بولسۇن بىزگە بۇيان،
كوك بورى بولسۇن ھەم ئۇران.
تومۇر نەيزىلەر بولسۇن ئورمان،
ئوۋلۇقتا يۈرۈشسۇن مال - ۋاران.
ھەم ئاقسۇن دەريا ۋە ئېقىن،
قۇياش توغ بولسۇن، ئاسمان قورغان.

يەنە ئالايلى: ۋەزىر ئۇلۇغ تۈركىنىڭ تووەندىكى بىر ئابزاس سوزى 13 بوغۇملۇق شېئىر جۈملىسىگە كىرىدۇ:

ay ⱪaƣanum səngə yaxaƣu bolsunƣil uzun,
ay ⱪaƣanum səngə türülük bolsunƣil tüzün;

bəngə kək təngri bərdi qüxümdə kəltürsün,
taluy turur yərni uruoqunga bərdürsün

(323 — 327 ـ قۇر)

ئەي خاقانىم، ساڭا ئۆزۈن ئومۇر يار بولسۇن،
ئەي خاقانىم، سىنىڭ ئەل ـ تىزامىڭغا ئادالەتلىك يار بولسۇن.
كوك تەڭرى چۈشۈمدە بەردى ماڭا ئىشارەت،
ئىشغال قىلغان يەرلىرىنى ئۇرۇغىغا بولۇپ بەرسۇن دەپ.

ئۇندىن باشقا، تارىخىي داستاندا بىرمۇنچە جۈملىلەر باركى، ئۇلار قارىماققا نەسرىدەك تۇرىسمۇ، لېكىن ئۇلارنى سەللا دىققەت بىلەن تەھلىل قىلساق، دەرھال ئۇلار ئارىسىدا ئىنتايىن كۈچلۈك رىتىم پۇرىقى بارلىقىنى بايقايمىز. مەسىلەن:

oxul ooqulnïng englüki qïraoqï kək ərdi,
aqïzï atax kïzïl ərdi,
kəzləri al,
saqlarï ķaxlarï ķara ərdilər ərdi

(5 — 7 ـ قۇر)

بۇ ئوغۇلنىڭ يۈزى كوك ئىدى،
ئاغزى چوغدەك قىزىل،
كوزلىرى ھال،
چاچلىرى، قاشلىرى قارا ئىدى.

ئەمىلىيەتتە بۇ بىر ئابزاس سوزنىڭ رىتىملىقى ئىنتايىن كۈچلۈك بولۇپلا قالماي، يەنە ئۇنىڭ 1 ـ ، 2 ـ ، 4 ـ مىسرالىرى قاپىيىداش

شېئىر ئىنكەنلىگىنى كورۇۋۇبلىشقا بولىدۇ.

يەنە ئالايلى، تووەندىكى جۈملىنىڭ ھالىتىدىن كېيىن، ئۈچ ئاد- دى پېئىل قاتار ئىشلىتىلىپ ۋاقىتنىڭ تېز ئۆتكەنلىكىگى ئىپادىلەنگەن:

kïrik kündün song
bədükledi
yürudi
oynadi

(11 — 12 - قۇر)

قىرىق كۈندىن كېيىن،
چوڭ بولدى،
ماڭدى،
ئويىندى.

بۇنىڭغا ئوخشاشلاردىن يەنە تووەندىكىلەر بار:

künlərdin song,
kəqələrdin song,
yigit boldi

(17 — 18 - قۇر)

كۈنلەر ئۆتۈپ،
تۈنلەر ئۆتۈپ
يىگىت بولدى.

bu qaıda.
bu yərdə.

bir qong orman bar ərdi.

(18 ـ قۇر)

بۇچاغدا،

بۇ يەردە،

بىر چوڭ ئورمان بار ئىدى.

ya birlə,

oķ birlə,

xungķarnï oltürdi.

(42 ـ قۇر)

يا بىلەن،

ئوق بىلەن،

شۇڭقارنى ئۆلتۈردى.

ئۇندىن باشقا جەڭگە قارىتىلغان نۇرغۇن جۇملىنىڭ ئىشلىتىلىشىمۇ داستانىنىڭ رىتىملىقىنى كۈچەيتكەن.

ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا، يۇقۇرىدىكى تەھلىلگە ئاساسەن، بىز «ئوغۇز داستانى»نى مەلۇم ئاھاڭغا سېلىپ ناخشا قىلىپ ئېيتقىلى بولىدۇ، دەپ قارايمىز.

«ئوغۇز داستانى» تىل جەھەتتە تۆۋەندىكى ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە:

1) يۇقۇرىدا «ئوغۇز داستانى» كېيىنكى مەزگىلدىكى قەدىمقى ئۇيغۇر تىلى بىلەن يېزىلغان دەپ ئېيتقان ئىدۇق. بۇ نۇقتىنى تۆۋەندىكىلەر ئىسپاتلايدۇ: ئۇنىڭدا ھەم قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىنىڭ

بەزى قالدۇقلىرى ساقلانغان، مەسىلەن، "aduq ـ ئېيىق"، "adak ـ ئاياق"، "bədük ـ بۈيۈك" قاتارلىقلار، ھەم يېقىنقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئامىللىرىمۇ بار، مەسىلەن، "ayqïr ـ ئايغىر"، "koy- ـ قويماق"، "atnï ـ ئاتنى" (قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدىكى "adqïr" "kod-"، "atïq"قا سېلىشتۇرۇڭ) قاتارلىقلار.

2) يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى موڭغۇل تىلىدىن قوبۇل قىلىنغان بىرمۇنچە سۆزلەر بار، مەسىلەن، "jïda ـ نەيزە (قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدا ‹süngü›)"، "mürən ـ دەريا، ئېقىن (قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدا ‹ögüz›)"، "tüximəl ـ ۋەزىر (قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدا، ‹il ügüsi›)"، "qak ـ ۋاقىت (قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدا ‹öd›)" ۋە "nükər ـ نوكەر"، "uran ـ جەڭگىۋار شوئار"، "xirə ـ جوزا" قاتارلىقلار.

3) ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا، «ئوغۇز داستانى»دىكى تىل «خوچو سۆزلۈكى»① دىكى تىلغا ناھايىتى يېقىن كېلىدۇ.

4) بەزى سۆزلەردە، سۆز بېشىدىكى ‹ي›نىڭ ئورنىغا ‹ج› (يېزىقتا ‹ج› ھەرپى بىلەن ئىپادىلەنگەن) ئىشلىتىلگەن، مەسىلەن، "jol ـ يول"، "jalbar- ـ يالۋۇرماق" (قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدىكى ‹yol› ‹yalbar›غا سېلىشتۇرۇڭ). بۇ ئالاھىدىلىك قوليازمىنى كوـ چۇرگۇچىنىڭ تۈركىي تىلنىڭ قىپچاق تىل گۇرۇپپىسىدىكى تىلدا (مەسىلەن، ھازىرقى زامان قازاق تىلى، قىرغىز تىلى قاتارلىقلار) سۆزلىشىدىغان ئادەم ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ.

---

① «خوچو سۆزلۈكى» ـ مىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە تۈزۈلگەن، خەنزۇچە ـ ئۇيغۇرچە، ئۇيغۇرچە ـ خەنزۇچە تۈرگە ئايرىلغان سېلىشتۇرما سۆزلۈك. خەنزۇچە 《高昌杂字》 دەپ ئاتىلىدۇ.

يۇقۇرىدىكى تۆت نۇقتىغا ئاساسەن، بىز فرانسىيىلىك پېللىئوت ئەپەندىنىڭ ئەسلىدىكى قولىيازما يۈەن سۇلالىسى (13 — 14 - ئەسىر) دەۋرىدە شىنجياڭنىڭ تۇرپان رايونىدا قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىقى بىلەن يېزىلغان، ھازىر پارىژدا ساقلىنىۋاتقان نۇسخىسى بولسا 15 - ئەسىر ئەتراپىدا ھازىرقى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ يەتتە سۇ رايونى ئەتراپىدا كۆچۈرۈلگەن① دېگەن پىكرىگە قوشۇلىمىز.

يۇقۇرىدا بىز «ئوغۇز داستانى»نىڭ مەزمۇنى، شەكىل قۇرۇلمىسى، تىلىغا قارىتا دەسلەپكى يوسۇندا تەھلىل يۈرگۈزۈپ ئۆتتۇق. «ئوغۇز داستانى» قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدىكى دىنىي مەزمۇندا بولمىغان يازما يادىكارلىقلارنىڭ بىرى، ئۇ بىزنىڭ قەدىمقى ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخى، ئەدەبىياتى ۋە تىل تەرەققىياتىنى تەتقىق قىلىشىمىزدا مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە بولۇپ، بۇندىن كېيىن تېخىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا تەتقىق قىلىشىمىزغا ئەرزىيدۇ.

«ئوغۇز داستانى» ئۆزىنىڭ مەزمۇن جەھەتتىكى قەدىمىيلىكى، تىل جەھەتتىكى ئاددىيلىقى بىلەن ئاللا بۇرۇنلا مەملىكىتىمىز ئىچى ۋە سىرتىدىكى ئالىملارنىڭ دىققەت ئېتىۋارىنى قوزغىغان ئىدى. 19 - ئەسىرنىڭ بېشىدىلا گوللاندىيە ئالىمى خۇس تارىخىي داستاننىڭ بىر قىسمىنىڭ تەرجىمىسىنى «يېڭىدىن تېپىلغان ئوغۇزنامە»② دېگەن تېمىدا ئېلان قىلغان ئىدى. كېيىن يەنە ئارقا - ئارقىدىن رادلوف③،

① پېللىئوتنىڭ 1930 - يىلى «تۇڭباۋ»دا ئېلان قىلغان ماقالىسىنىڭ ئەڭ ئاخىرقى بېتىگە قاراڭ.

② *Dietz: Der neuendeckte oughuzische cyklop· Halle und Berlin, 1815·*

③ ۋ. ۋ. رادلوف: *Kutatku Bilik, faksimile uygurskoy*

رىزانۇر①، پېللىئوت②، بانگ ۋە راخمات③ قاتارلىقلار ئۇنى تەك-
شۈرۈپ ئىزاھلىدى ۋە تەرجىمە قىلدى. 1959-يىلى، سوۋېت ئالىمى
شېرباخ④ ئۇنىڭ يېڭى تەرجىمىسىنى ئېلان قىلدى.

بىز ئۆرۈپ يېزىش، تەرجىمە قىلىش ۋە تەتقىق قىلىش جەريا-
نىدا، ئالدىنقى سەككىز بېتىدە رادلوف ئېلان قىلغان فوتو رەسىم
نۇسخىسىغا، قالغان قىسمىدا بانگ بىلەن راخمات 1932-يىلى
«گېرمانىيە پەنلەر ئاكادېمىيىسىنىڭ مۇھىم خاتىرىسى»دا ئېلان قىلغان
نۇسخىسىغا ۋە 1959-يىلى شېرباخ ئېلان قىلغان ئۆرۈپ يېزىلغان
نۇسخىسىغا ئاساسلاندۇق. فرانسىيىلىك پېللىئوت «تۇڭباۋ»دا (1930-
يىلى) ئېلان قىلغان «ئوغۇز داستانى»دىكى بەزى ئەدەبىي جۈملىلەر-
نى تەكشۈرۈپ ئىزاھلىشىدىكى ئارتۇقچىلىقلارنى قوبۇل قىلدۇق.
گوللاندىيىلىك خۇس ۋە رىزانۇرنىڭ تەتقىقاتىغا دائىر ئەسلى كىتاپ-

---

rukopisi, SPb. 1890, str. 191—192 (قول يازمىنىڭ ئالدىنقى
8 بېتىنىڭ فوتو رەسىمىنى ئېلان قىلدى): Das kudatku Bilik.
Theil I, SPb, 1891, str 232—244 (مانجۇ يېزىقىدا ئۆرۈپ
يېزىلغان)، str. X—XIII (نېمىسچە تەرجىمىسى).

① رىزانۇر: Oughouz-namé, épopée turque, Alexandrie, 1928.

② پ. پېللىئوت: Surla légende d' Ughuz-Khan en écriture Ouigoure, T'oung pao, 1930, Vol. XXVII, pp. 247—358.

③ ۋ. بانگ ۋە گ. ر. راخماتى: Die legende von Oghuz Qaghan, SPAW. Phil.—hist. Kl. XXV.

④ ئا. م. شېرباخ: Oguz – name, Moskva, 1959

نى مەملىكىتىمىزدە تاپقىلى بولمىغاچقا، ئۇنىڭدىن پايدىلىنالمىدۇق. لاتىنچە ئۇرۇپ يېزىلغان قىسمىدا ئۇيغۇر يېڭى يېزىقى ھەرپىنى قوللاندۇق، بۇنىڭ ئىچىدە "ï" تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇش بىلەن نوۋەتلىشىدىغان قەدىمقى تىل كەينى سوزۇق تاۋۇشنى كورسىتىدۇ.

گېڭ شىمىن

تۇرسۇن ئايۇپ

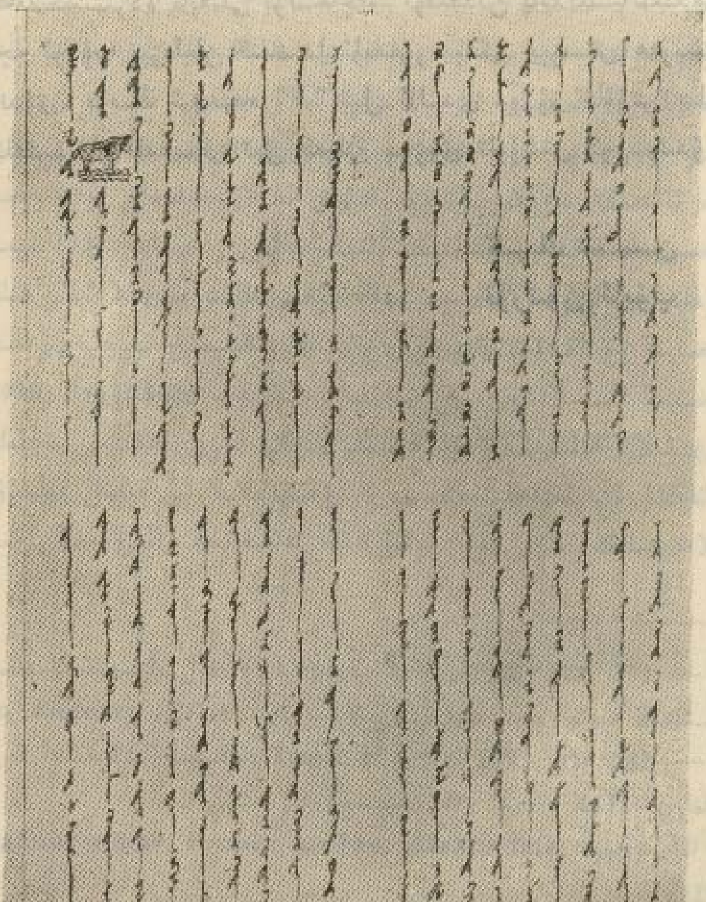

«ئوغۇزنامە»نىڭ ھازىر فرانسىيىنىڭ پارىژ شەھىرىدىكى «پۇقرالار كىتابخانىسى» دا ساقلىنىۋاتقان قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ ئىرماش شەكلى بىلەن يېزىلغان نۇسخىسىدىن نەمۇنە. باش تەرەپتىن 1 — 4 ـ بەتلەر.

ئورۇپ يېزىلىشى

1. bolsunqïl dəp dədilər. anung angaqusu
2. uxbu turur: 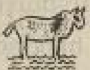 takï mundan song səwinq
3. taptïlar. kənə künlərdən bir kün ay kaqan-
4. nung kəzü yarïp bodadï. ərkək oqul toqurdï.
5. oxul oqulnung englügi qïraqï kək
6. ərdi. aqïzï atax kïzïl ərdi. kəzləri al, saqlarï, kaxlarï
7. kara ərdilər ərdi. yakxï nəpsikilərdən
8. kərüklugrək ərdi. oxul oqul ana-
9. sïnïng kəgüzündün oquzni iqip mundun
10. artïqrak iqmədi. yig ət, ax, sürmə
11. tilədi, tili kələ baxladï. kïrïk kündün song
12. bədüklədi, yürüdi, oynadï.adaqï ud adaqï dəg, bəlləri
13. bəri bəlləridəg, yaqrï kix yaqrïdəg, kəgüzü
14. aduq kəgüzü dəg ərdi. bədəninüng kamaqï
15. tüg tülüklüg ərdi, yïlkïlar kütəyə
16. turur ərdi, atlarqa minə turur ərdi, kik
17. aw awlaya turur ərdi; künlərdən song kəqələrdən
18. song y(i)git boldi. bu qakta bu
19. yərdə bir uluq orman bar ərdi.

20. kəp mürənlər kəp egüzlər bar ərdi, bunda kəlgən-
21. lər kik kəp kəp, bunda uqķanlar ķux kəp kəp ərdi.
22. oxul orman iq(i)ndə bədük bir kīat(?) bar
23. ərdi, yīlķīlarni, əlgünlərni yər ərdi. bədük
24. yaman bir kik ərdi. birkə əmgə(k) birlə
25. əlgünni basup ərdi. oƣuz kaƣan bir əriz
26. kaƣaz kixi ərdi. bu kīatnī(?) awlam(a)ķ tilədi. kün-
27. lərdə bir kün awƣa qīkti. jīda birlə,
28. ya oķ birlə, takī kīlïq birlə, kalkan
29. birlə atladī. bir buƣu aldī. xul buƣunī tal-
30. nung qubuƣī birlə (y)īƣaqka baƣladī, kətti.
31. andan song ərtə boldī. tang ərtə qaķ-
32. ta kəldi, kərdi kim kīat(?) buƣunī alup
33. turur. kənə bir aduƣ aldī, altunluƣ
34. bəlbaƣī birlə yīƣaqka baƣladī, kətti.
35. mundun song ərtə boldï. tang ərtə
36. qaķta kəldi. kərdi kim kiat(?) aduƣnī alup turur.
37. k(ə)nə oxu (y)īƣaqnīng tüb(i)ndə turdī. kīat(?)
38. kəlip baxï birlə oƣuz ķalķanīn urdī. oƣuz
39. jīda bïrlə ķīat(?)nīng baxīn urdī, anï
40. eltürdi. kīlīq birlə baxïn kəsti, aldi., kətti. k(ə)nə
41. kəlip kərdi kim: bir xungķar kīat(?)nīng iqəgüsin
42. y(ə)məktə turur. ya birlə ok birlə
43. xungķarnī eltürdi, baxïn kəsti. andan
44. song dədi kim: xungkarnung ang(a)ƣu
45. sī oxbu turur: buƣu y(ə)di, aduk y(ə)di,
yïdam

«ئوغۇزنامە»نىڭ ھازىر فرانسىيىنىڭ پارىژ شەھىرىدىكى «پۇقرالار كىتابخانىسى» دا ساقلىنىۋاتقان قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىغىنىڭ ئىرماش شەكلى بىلەن يېزىلغان نۇسخىسىدىن نەمۇنە. 5 — 8 ـ بەتلەر.

46. eltürdi, təmür bolsa, kiatni(?) xung-
47. ķar y(ə)di. ya okum eltürdi, y(ə)z bolsa dəp dədi,
48. kətti. taķi ķiat(?)nïng anguɋusu oxbu
49. turur: kənə künlərdə bir kün
50. oɋuz ķaɋan bir yərdə təngrini yalbarɋu-
51. da ərdi. ķarangɋuluķ kəldi. kektün
52. bir kek yuruk tüxti. kündün aya(n)
53. aydan ķuɋulɋulukraķ
54. ərdi. oɋuz ķaɋan yürüdi, kerdi kim:
55. uxbu yaruķnung arasïnda bir ķïz
56. bar ərni. yalɋuz olturur ərdi. yakxi kerük-
57. lüg bir kïz ərdi. anung bax(ï)nda atax-
58. luɋ yaruķluɋ bir məngi bar ərdi.
59. altun ķazuķ dəg ərdi. oxul kïz andaɋ
60. kerüklüg ərdi kim külsə, kek
61. təngri külə turur; y(ï)ɋlasa, kek təngri
62. y(ï)ɋlaya turur. oɋuz ķaɋan
63. anï kerdüktə ezi kalmadï, kətti, səwdi, aldi, anung
64. birlə yatti, tiləgüsin aldi. təl booɋaz
65. boldï. künlərdən song, kəqələrdən song
66. yarudï, üq ərkək oɋulnï toɋurdï. birinqi-
67. sigə kün at koydïlar, ikinqi-
68. sigə ay at ķoydïlar, üqünqü-
69. sügə yulduz at ķoydïlar. k(ə)nə bir kün
70. oɋuz ķaɋan awɋa kətti. bir
71. kel aras(ï)nda alïndan bir (y)ïɋaq
72. kerdi. bu (y)ïɋaqnung ķabuqaɋïnda
73. bïr ķïz bar ərdi. yalɋuz olturur ərdi.

74. yakxī kərüklüg bir kīz ərdi. anung
75. kəzü kəktün kəkrək ərdi,
76. anung saqī mürən usuqī dəg, anung
77. tixi ünqü dəg ərdi. andaq kərük-
78. lüg ərdi kim yərning əlgüni anī kərsə,
79. ay ay ah ah ələrbīz dəp, süttən
80. kumuz bola tururlar. oquz kaqan
81. anī kərdüktə əzi kətti, yürəkigə atax
82. tüxti, anī səwdi, aldī, anung birlə yattī, tiləgü-
83. sün aldī. təl boqaz boldī. künlər
84. dən song, kəqələdən song
85. yarudī, üq ərkək oqulnī toqurdī. birin-
86. qisigə kək at koydīlar, ikin-
87. qisigə taq at koydīlar üqünqü-
88. sügə təngiz at koydīlar.
89. andan song oquz kaqan bədük
90. təy bərdi, əlgüngə yarlīk
91. yarlap kəngəxtilər, kəldilər. kīrīk xirə.
92. kīrīk bəndəng qapturdī (yapturdī). tür-
93. lüg axlar, türlüg sürmələr, qubuyanlar, kīmīzlar
94. ax(a)dīlar, iqtilər. toydan song oquz
95. kaqan bəglərgə əlgünlərgə
96. yarlīk bərdi, takī dədi kim sən
97. lərgə boldum kaqan, alalīng ya takī
98. kalkan; tamqa bizgə bolsun
99. buyan, kək bəri bolsunqīl uran; təmür yīda-
100. lar bol orman, aw yərdə yürüsün kulan;
101. takī taluy takī mürən, kün tuq bolqīl, kək

102. kurīkan dəp dədi. k(ə)nə andən song
103. oqquz kaqqan tərt sarïqqa yarlīk
104. yumxadī. bildürgülük bitidi. əlqilərgə
105. bərip yibərdi. uxbu bildürgülüktə bitil-
106. mix ərdi kim mən uyqqurning kaqqanī bolamən,
107. kim yərning tərt bulunginung kaqqanī
108. bolsam kərək turur. sənlərdən bax qalunqqu-
109. luk tiləp mən turur. oxul kim məning aqqīz-
110. umqqa bakar turur bolsa, tarītīqq
111. tartip dost tutarmən dəp dədi. uxbu kim
112. aqqizumqqa bakmas turur bolsa, qamat
113. qakïp qərig qəkip duxman tutarmən.
114. taqqurak basīb asturīp yok bolsunqqīl
115. dəp kīlurmən dəp dədi. k(ə)nə bu qak-
116. ta ong yangakta altun kaqqan
117. dəgən bir kaqqan bar ərdi. uxbu altun
118. kaqqan oqquz kaqqanqqa əlqi yumxab
119. yibərdi. kəp təlim altun kümüx tartīp kəp təlim
120. kïz yakut tax alīp kəp təlim ərdənilər yibər-
121. ip yumxap oqquz kaqqanqqa s(o)yurkap
122. bərdi, aqqizīqqa bakīndī bəgü birlə
123. dostluk kïldī. anung birlə amïrak
124. boldi. qong yangakïda urum dəgən
125. bir kaqqan bar ərdi. uxbu kaqqannung
126. qərigi kəp kəp, balïklarī kəp kəp ərdilər
127. ərdi. oxul urum kaqqan oqquz kaqqan-
128. nung yarlïqqīn saklamas ərdi, kataqqla-
129. qqu barmas ərdi. muni səz səz-

130. ni tutmas mən turur mən dəp yarlik-
131. ķa baķmadī. oƣuz kaƣan qamat
132. atup anga atlaƣu tilədi. qərig birlə
133. atlap tuƣlarnī tutup kətti. ķiriķ
134. kündün song muz. taƣ dəgən
135. taƣnung adaƣīƣa kəldi. ķurīkan-
136. nī tüxkürdi, xük bolup uyup turdi. tang ərtə
137. boldukta oƣuz ķaƣannung
138. kurīķanīƣa kün dəg bir
139. yaruķ kirdi. ol yaruktun kək
140. tülüklüg, kək yalluƣ bədük
141. bir ərkək bəri qiķtī. oxul bəri oƣuz
142. ķaƣanƣa səz bərip turur ərdi.
143. taķī dədi kim ay ay, oƣuz, urum
144. üstigə sən atlar bolasən.
145. ay ay, oƣuz tapuƣunglarƣa mən
146. yürür bolamən dəp dədi. k(ə)nə
147. andan song oƣuz ķaƣan
148. ķurīķannī türtürdi, kətti, kərdi
149. kim qərigning tapuķlarī-
150. da kək türüklüg kək yalluƣ
151. bədük bir ərkək bəri yürügüdə
152. turur. ol bərining artlarīn kataƣ-
153. lap yürügüdə turur ərdilər ərdi. bir
154. naqə künlərdən song kək
155. tülüklüg kək yallüƣ bu bədük
156. ərkək bəri turup turdī. oƣuz takī qərig
157. birlə turup turdī. munda itil mürən dəgən

158. bir talay bar ərdi. itil mürənnung kuduqı-
159. īda bir kara taqı tapīqıīda
160. uruxqıu tutuldī. ok birlə yīda
161. birlə kīlīq birlə uruxtīlar. qərig-
162. lərning aralarīda kəp təlim boldī uruxqıu.
163. əlgünlərning kəngülləridə
164. kəp təlim boldī kayqıu. tutulunq. uruxunq
165. andaqı yaman boldī kim itil mürən-
166. nüng suqıī kīp kīzīl, sip singir dəg
167. boldī. oqıuz kaqıan bastī. urum kaqıan
168. kaqtī.oqıuz kaqıan urum kaqıan-
169. nung kaqıanluqıīn aldī, əl
170. günin aldī. ordusīqıa kəp
171. uluqı əlüg barqıu. kəp təlim tirig
172. barqıu tüxü boldī. urum kaqıannung
163. bir karundaxī bar ərdi. urus bəg dəgən
174. ərdi. ol urus bəg oqıulun taqı baxī-
175. da tərəng mürən arasīda
176. y(a)kxī bərk balukka yumxadī. takī
177. dədī kim baluknī kataqılaqıu kərək turur.
178. sən takī uruxqıulardan song baluk-
179. nī bəngə saklap kəlgil, dəp dədi. oqıuz
180. kaqıan oxul balukka atladī. urus
181. bəgning oqıulī anga kəp altun
182. kümüx yibərdī. takī dədi kim: ay, məning
183. kaqıanum sən. məngə atam bu
184. baluknī bərüp turur. takī dədi kim: baluk-
185. nī kataqılaqıu kərək turur. sən takī

186 uruxqulardan song baluknī bangə
187 saklap kəlgil. dəp dədi atam qamat atup ərsə
188. mənüng tapum ərürmü? səndən
189. yarluk baqluq bəllüg bolamən.
190. bizning kut(ī)bīz səning
191. kutung bolmux, bizning uruq(ī)-
192. bīz səning (y)īqaq(u)ngnung
193. uuruqī bolmux bolub turur. təngri sən-
194. gə yər bərip buyurmux bolup turur. mən səngə
195. baxumnī kutumnī bərəmən. bərgü
196. bərip dostluktan qīkmas tur(urmən),
197. dəp dədi. oquz kaqan y(i)gitning
198. sezün y(a)kxī kərdi, səwindi, küldi. takī
199. ayttī kim: mangə kəp altun yumxapsən
200. baluknī yakxī saklabsən dəp dədi. anung
201. üqün anga saklap at koydī, dostluk
202. kīldī. k(ə)nə qərig birlə oquz kaqan
203. itil dəgən mürən(gə kəlti). itil (dəgən)
204. bədük bir (mürən) turur. oquz kaqan anī
205. kərdi. takī dədi kim: itilning suqīdan
206. nəqük kəqərbiz dəp dədi. qərigdə bir
207. y(a)kxī bəg bər ərdi. anung atī uluq ordu
208. bəg ərdi. uzluq (ukquluq) bir ər ərdi.
209. kərdi kim (kuduqīda kəp təlim) tallar, kəp təlim
210. yīqaqlar (bar ərdi. uxbu bəg...)oxul yīqaq
211. lar...... kəsti. yīqaqlarda
212. yattī, kəqti. oquz kaqan səwinq attī. küldü.
213. takī ayttī kim: ay ay, sən munda bəg

214. bolung ķīpqaķ dəgən sən bəg bolung
215. dəp dədi. takī ilgərü kəttilər. andan song
216. oƣuz kaƣan k(ə)nə kɵk tülüklüg
217. kɵk yalluƣ ərkək bəri kɵrdi. uxbu kɵk
218. bəri oƣuz ķaƣanƣa ayttī kim: əmdi
219. qərig birlə mundun atlang, oƣuz
220. atlap əlgünlərni, bəglərni kəldür-
221. gil, mən səngə baxlap yolnī kɵrgürür-
222. mən dəp dədi. tang ərtə bolduķta
223. oƣuz ķaƣan kɵrdi kim ərkək bəri
224. qərigning tapuķlarīda yürügü-
225. də turur. s(ə)w(i)ndi, ilgərü kətti. oƣuz
226. kaƣan bir qokurtan ayƣïr atķa minə
227. turur ərdi. oxul ayƣïr atnï bək qok səw(ə)yür
228. ərdi. yolda uxbu ayƣïr at kɵzdən yitü
229. ķ(a)qtï, kətti. munda uluƣ bir taƣ bar
230. ərdi. üzə üstündə tong takī muz
231. bar turur. anung baxï soƣuķtan ap ak
232. turur. anung üqün anung atī muz taƣ
233. turur. oƣuz kaƣannïng atï muz taƣ
234, iqigə kaqïp kətti. oƣuz ķaƣan mundan
235. kɵp qaƣï əmgək qəküp turdï. qərigdə
236. bir bədük ķaƣïz ər bəg bar ərdi.
237. qalang bulangdan korukmas turur
238. ərdi. yürügüdə soƣurƣuda onga
239. ər ərdi. oxul bəg taƣlarƣa kirdi,
240. yürüdü. toķuz kündün song oƣuz
241. kaƣanƣa ayƣïr atnï kəldürdi. muz

242. taqlarda kəb soquk bolupdan ol bəg
243. kaqardan sarunmïx ərdi. ap ak ərdi. oquz
244. kaqan səw(i)nq birlə küldü, aytti kim:
245. ay, sən munda bəglərgə boloïl baxlïq,
246. (mə) m(ə)ng(ü)ləp səngə at bolsun kaqarlïq
247. dəp dədi. kep ərdəni soyurkadï, ilgərü kətti.
248. k(ə)nə yolda bədük bir üy kerdi. bu üynüng
249. taqamï altundan ərdi, tungluklarï takï
250. kümüxtün, kalïk(a)larï təmürdün ərdilər
251. ərdi. kapuluq ərdi, aqkïq yok ərdi.
252. qərigdə bir y(a)kxï qəbər ər bar ərdi, anung
253. atï təmürdü kaqul dəgən ərdi. anga
254. yarlïk kïldï kim: sən munda kal, aq kalïk(a)
255. aqqungdun song kəl orduqa dəp
256. dədi. mundan anga kalaq at koydï. ilgə-
357. rü kətti. k(ə)nə bir kün kək tülük-
258. lüg kək yalluq ərkək bəri yürüməyin
259. turdï. oquz kaqan takï turdï, kurïkan
260. tüxkürə turqan turdï. tarlaqusïz
261. bir yazï yər ərdi. munga qürqit dədürürlər ərdi.
262. bədük bir yurt, əlgün ərdi. yïlkïlarï
263. kəp, ud, buzaqlarï kəp, altun kümüxləri kəp,
264. ərdəniləri kəp ərdilər ərdi. munda qürqit kaqan-
265. ï əlgüni oquz kaqanqa karxu
266. kəldilər. urux tokux baxlandï. oklar birlə kïlïq-
267. lar birlə uruxtïlar. oquz kaqan baxtï,
268. qürqit kaqannï bastï, əltürdi, baxïn
269. kəsti. qürqit əlgünin əz aqïzïqa

270. bakīndurdī. u(rux)ɑudun song oɑuz kaɑan-
271. nung qərigigə, nəkərlərigə əlgün-
272. igə andaɑ uluɑ əlüg barɑu tüxti kim
273. yükləməkkə kəldürməkkə at, kaɑatīr, ud
274. azlik boldī, anda oɑuz kaɑannung
275. qərigidə uzluɑ yaxkī bir qəbər kixi bar ərdi. anīng
276. atī barmakluɑ yosun billig ərdi. bu qəbər
277. bir kanɑa qaptī. kanɑa üstündə əlüg
278. barɑunī koydī, kanɑa baxīda tirig
279. barɑunī koydī, tar(ī)ttīlar, kəttilər. nəkərlər-
280. nüng əlgünnüng kamaɑī munī kərdilər, xaxtīlar.
281. kanɑalar takī qaptīlar. munlar kanɑa yürüməktə
282. tə kanɑa, kanɑa səz bərə turur
283. ərdilər ərdi. anung üqün anlarɑa
284. kanɑa at koydīlar. oɑuz kaɑan kanɑa-
285. larnī kərdi, küldi. takī ayttī kim: kanɑa, kanɑa
286. birlə əlügni tirig yürügürsün, kanɑa-
287. luɑ səngə at boloɑuluɑ kanɑa
288. bilgürsün dəp dədi, kətti. andan song
289. kənə bu (kək) tülüklüg kək yalluɑ
290. ərkək bəri birlə sīndu. takī tangɑut, takī
291. xaɑam yangɑaklarīɑa atlap kətti.
292. kəp uruxɑudan kəp tokuxɑudun song
293. anlarnī aldī, əz yurtīɑa birlədi,
294. bax(a)tī, bastī. k(ə)nə taxkarun kalmasun
295. billüg bolsun kim: kündünki bulungda
296. barkan dəgən bir yər bar turur. uluɑ
297. barɑuluɑ, bir yurt turur. kəp īsīɑ bir yər

298. turur. munda kəp kikləri. kəp kuxlarï bar turur,
299. altunï kəp, kümüxi kəp, ərdəniləri kəp turur. əlgün-
300. lərining ənglügi qïraqï kap kara turur.
301. oxul yərning kaqanï masar dəgən bir kaqan
302. ərdi. oquz kaqan anung üstigə
303. atladï. andaq yaman uruxqu boldï. oquz
304. kaqan bax(a)tï, masar kaqan kaqtï. oquz
305. anï bastï, yurtïn aldï, kətti. anung dostlarï
306. kəp səwinq(lər) taptï, anung duxmanlarï kəp
307. kayqular t(aptï). oquz kaqan (anï) bax(a)tï,
308. sanaquluksïz nəmələr yilkï-
309. lar aldï, yurtïqa üyigə tüxti, kətti.
310. k(ə)nə qaxkarun kalmasun kim
311. billüg bolsun kim oquz kaqannung
312. yanïda ak sakalluq muz saqluq
313. uzun uzluq bir kart kixi turur bar ərdi,
314. ukquluq tüzün bir ər ərdi, tüximəl
315. ərdi. anung atï uluq türük ərdi. kün-
316. lərdə bir kün yikuda bir altun
317. ya kərdi. takï üq kümüx ok kərdi. bu altun
318. ya kün tokuxïdan da kün batuxï-
319. qaqa tə(k)kən ərdi. takï bu üq
320. kümüx ok tün yangakka kətə
321. turur ərdi. uykudun song tüxtə kər-
322. gənin oquz kaqanqa bildürdi,
323. takï dədi kim: ay, kaqanum, səngə
324. yax(a)qu bols(un)qïl uzu(n), (ay, kaqan)um səngə
325. tər(ü)lük bols(unqïl tüzün. (bəngə kək)

326. təngri bərdi tüxümdə kəldursün, talay
327. turur yərni uruɋungoɋa bərdürsün
328. dəp dədi. oɋuz ḳaɋan uluɋ türük-
329. nüng səzün y(a)ḳxi kərdi, əgüdün
330. tilədi. əgüdügə kerə kīldī, andan
331. song ərtə bolupda aḳalarnī ini-
332. lərni qarlap kəldürdi. taḳī ayttī kim: ay, məning
333. kəngülüm awnī tiləp turur. ḳarī boloɋumdan
334. məning ḳaɋīzluɋum yok turur. kün,
335. ay, yulduz tang sarīɋa sənlər barung.
336. kək, taɋ, təngiz tün sarīɋa sən-
337. lər barung dəp dədi. andan song üqəgü-
338. sü tang sarīɋa bardīlar, taḳī üqəgü-
339. sü tün sarīɋa bardīlar. kün, ay,
340. yulduz kəp kiklər, kəp ḳuxlar awlaɋu-
341. larīdan song yolda bir altun yanī
342. qaptīlar, aldī(lar), atasī(ɋa bərdilər).
343. (oɋuz ḳaɋan səwindi, küldi. taḳī anī)
344. üq buzoɋuluk ḳīldi. taḳī (ayttī) kim: ay, aḳa-
345. lar ya bolsun sənlərnung, ya dəg
346. oḳlarnī kəkkəqə atung dəp
347. dədi. k(ə)nə andan song kək, taɋ,
348. təngiz kəp kiklər, kəp ḳuxlar awlaɋu-
349. larīdan song yolda üq kümüx oḳ-
350. (ni) qaptīlar, aldīlar, atasīɋa bərdilər.
351. oɋuz ḳaɋan səwindi küldi. taḳī oḳ-
352. larnī üqügə üləxtürdi. taḳī ayttī
353. (k)im: ay, inilər oḳlar bolsun sələr-

354. nüng. ya attī oķni. oķlar dəg

355. sənlər bolung dəp dədi. k(ə)n(ə) andan

356. song oƣuz ķaƣan uluƣ ķuriltay

357. qaķīrdī. nekərlərin əlgünlərin

358. qarlp qaķïrdī. kəlip kəngəxip olturdï(l)ar oƣuz

359. ķaƣan bədük ordu(da)······

360. ······(ong yaƣïda)

361. (kïrïķ ķulaq yïƣaqnī tiktürdi. anung)

362. baxïda bir altun (taƣuk ķoydī. adaƣï)

363. da bir aķ ķoyun baƣladī. (qo)ng

364. yaƣïda ķïrïķ ķulaq y(ï)ƣaqnī tiktür-

365. di. anung baxīda bir ķümüx taƣuķ ķoydi,

366. adaƣïda bir ķara koyunnī baƣladï.

367. (ong) yaķta buzuķlar olturdī,

368. qong yaķta üq oķlar olturdī.

369. kïrïķ kün kīrïķ kəqə ax(a)dīlar

370. i(q)tilər, səwinq taptīlar andan song ķaƣan

371. (oƣ)ullarïƣa yurtin ül(ə)xtürüp bərdi, taķī dədi kim:

372. ay, (oƣ)ullar, kəp mən axtum, uruxƣular kəp mən
kerdum,

373. jīda bilə kəp oķ attum, ayƣïr b(i)rlə kəp yürü-

374. düm, duxmanlarnī y(ï)ƣlaƣurdum, dostlarumnī mən

375. küldurdüm. kək təngrigə mən etədüm,

376. sizlərgə bərəmən yurtum dəp dədi······

377. ············

378. ············

تەرجىمىسى

(1)①

.1② ئاشۇنداق بولسۇن دېيىشتى. ئۇنىڭ تۇرقى مانا مۇنداق:
(بۇقنىڭ رەسمى سىزىلغان)
.2 شۇندىن كېيىن شاتلىققا مۇيەسسەر بولدى.
.3 بىر كۈنى ئايخاننىڭ كوزى يورىدى،
.4 ئۇ بىر ئوغۇل تۇغدى.
.5 بۇ ئوغۇلنىڭ يۈز-چىرايى كوك ئىدى،
.6 ئاغزى چوغدەك قىزىل، كوزلىرى ھال، چاچلىرى، قاشلىرى
.7 قارا ئىدى. ئۇ ھور پەرىلەردىنمۇ
.8 چىرايلىغراق ئىدى. بۇ ئوغۇل
.9 ئانىسىنىڭ ئوغۇزىنى بىر قېتىم ئىمىپلا، ئىككىنچىلەپ

---

① تىرناق ئىچىگە ئېلىنغان (1)، (2)، (3)......رەقەملىرى «ئوغۇزنامە»نىڭ ئەسلىي نۇسخىسىدىكى بەت سانىنى كورسىتىدۇ.

② ھەر بىر قۇرنىڭ بېشىغا قويۇلغان 1.، 2.، 3......رەقەملىرى «ئوغۇزنامە»نىڭ ئەسلىي نۇسخىسىدىكى قۇر سانىنى كورسىتىدۇ.

(2)

10. ئانىسنى ئەممىدى. خام گوش، ئاش، مەي سورىدى،
11. تىلى چىقىشقا باشلىدى. قىرىق كۈندىن كېيىن.
12. چوڭ بولدى، ماڭدى، ئوينىدى. ئۇنىڭ پۇتى بۇقا پۇتىدەك،
13. بېلى بورى بېلىدەك، مورىسى قارا بۇلغۇن مورىسىدەك، كوكسى
14. ئېيىق كوكسىدەك ئىدى. پۇتۇن بەدىنىنى قويۇق تۈك باسقان ئىدى.
15. ئۇ يىلقىلارغا قارايتتى،
16. ئاتلارنى مىنەتتى، ئۇۋ ئۇۋلايتتى.
17. كۈنلەر ئۆتتۈپ، تۈنلەر ئۆتتۈپ،

(3)

18. ئۇ، يىگىت بولدى. بۇ چاغدا، بۇ
19. يەردە، بىر چوڭ ئورمان بار ئىدى،
20. ئۇنىڭدا كوپ دەريا-ئېقىنلار بار ئىدى.
21. بۇ يەردە ياۋايى هايۋانلار كوپ ئىدى، قۇشلار ئۇچۇشۇپ يۈرەتتى.
22. بۇ ئورمان ئىچىدە چوڭ بىر قىئات بار ئىدى،
23. ئۇ مال-چارۋا ۋە خەلقىنىڭ جېنىغا زامىن بولغان
24. ئىنتايىن ۋەهشى بىر هايۋان ئىدى، ئۇ ئەل-جامائەتكە زور
25. جەۋرى-جاپا كەلتۈرگەن ئىدى. ئوغۇز خاقان بىر

26. باتۇر ئادەم ئىدى. ئۇ بۇ قىئاتنى ئۇۋلىماقچى بولدى.
27. كۆللەرنىڭ بىرىدە ئۇ ئوۋغا چىقتى.

(4)

28. نەيزە ئېلىپ، ئوق، يا ئېلىپ، يەنە قىلىچ ئېلىپ، قالقان ئېلىپ
29. ئاتلانىدى. بىر بۇغا ئوۋلىدى، ئۇ، بۇ بۇغىنى
30. تالىنىڭ چۇشقى بىلەن دەرەخقە باغلاپ قويۇپ كەتتى.
31. ئەتىسى تاڭ ئاتقاندا كەلگىنىدە،
32. كوردىكى قىئات بۇغىنى ئېلىپ
33. كېتىپتۇ. ئۇ يەنە بىر ئېيىق ئوۋلاپ،
34. ئۇنى ئالتۇن بەلۋىغى بىلەن دەرەخقە باغلاپ قويۇپ كەتتى.
35. ئىككىنچى كۈنى تاڭ ئاتقاندا
36. كەلگىنىدە، كوردىكى، قىئات ئېيىقنى ئېلىپ كېتىپتۇ.

(5)

37. ئۇ (ھىلىقى) دەرەخنىڭ تۈۋىدە تۇرغىنىدا،
38. قىئات كېلىپ بېشىنى ئوغۇزنىڭ قالقىنىغا ئۇردى.
39. ئوغۇز نەيزىسىنى قىئاتنىڭ بېشىغا ئۇردى، ئۇنى
40. ئۆلتۈردى، قىلىچ بىلەن بېشىنى كەستى. ئۇنى ئېلىپ كەتتى،
41. ئۇ يەنە كەلگىنىدە كوردىكى، بىر شۇڭقار قىئاتنىڭ ئىچ-
باغرىنى
42. يەپ تۇرغان، ئۇ شۇڭقارنى ئوقيا

43. بلەن ئۇلتۇردى، ئۇنىڭ بېشىنى كەستى. ئاندىن
44. كېيىن ئۇ ئېيتتى: "قاراڭ، مانا بۇ شۇڭقارنىڭ تۇرقى (بىر شۇڭقارنىڭ رەسمى سىزىلغان).
45. قىئات بۇغا يىدى، ئېيىق يىدى، ئۇ گەرچە تومۇردەك قاتتىق

(6)

46. بولسىمۇ نەيزەم ئاخىر ئۇنى ئۇلتۇردى،
47. شۇڭقار قىئاتنى يىدى، ئۇ گەرچە شامالدەك تېز بولسىمۇ،
48. ئوقيايىم ئاخىر ئۇنى ئۇلتۇردى." سوزلەپ بولۇپ كېتىپ قالدى. مانا بۇ
49. قىئاتنىڭ تۇرقى (قىئاتنىڭ رەسمى سىزىلغان). كۈنلەرنىڭ بىرىدە
50. ئوغۇز خاقان بىر يەردە تەڭرىگە سېغىنىۋاتقىنىدا، (ئەتراپ)
51. قاراڭغۇلىشىپ، ئاسماندىن بىر
52. كوك يورۇق چۈشتى. ئۇ كۈندىنمۇ نۇرلۇقراق،
53. ئايدىنمۇ يورۇقراق ئىدى.
54. ئوغۇز خاقان ئۇنىڭ يېنىغا بېرىپ قارىسا

(7)

55. بۇ يورۇقنىڭ ئىچىدە، بىر قىز
56. تەنها ئولتۇرغان.
57. ئۇ ساھىپ جامال بىر قىز ئىدى. ئۇنىڭ پېشانىسىدە چوغدەك

58. پاقىراق مېڭى بولۇپ، خۇددى
59. تومۇر قوزۇققا ئوخشايتتى. ئۇ قىز شۇنداق گۈزەل ئىدىكى،
60. ئۇ كۆلسە تەگرىمۇ كۆلەر ئىدى،
61. ئۇ يىغلىسا تەگرىمۇ يىغلار ئىدى. ئوغۇز خاقان
62. ئۇنى كورگىنىدە پۈتۈن بەدىنىنى تىترەك بېسىپ ھۇشىدىن كەتتى،
63. ئۇنىڭغا كويۇپ قالدى، ئۇنى ئالدى.

(8)

64. ئۇنىڭ بىلەن بىرگە ياتتى، تىلىگىگە يەتتى.
65. ئۇ قىز ئىككى قات بولدى، كۈنلەر ئوتۇپ، تۈنلەر ئوتۇپ،
66. ئۇنىڭ كوزى يورىدى، ئۈچ ئوغۇل تۇغدى.
67. تۇنجىسىغا كۈن دەپ،
68. ئوتتۇرانجىسىغا ئاي دەپ، كەنجىسىگە
69. يۇلتۇز دەپ ئات قويدى. بىر كۈنى
70. ئوغۇز خاقان ئوۋغا چىقتى.
71. ئالدىدىكى كولنىڭ ئوتتۇرىسىدا بىر تۈپ
72. دەرەخنى كوردى. بۇ دەرەخنىڭ كاۋىكىدا،

(9)

73. بىر قىز تەنھا ئولتۇراتتى.
74. ئۇ ئىنتايىن ساھىپ جامال ئىدى، ئۇنىڭ

75. كوزى ئاسماندىنمۇ كوكرەك،

76. چىچى سۇ ئىقىمىدەك،

77. چىشى ئۈنچىدەك ئىدى. ئۇ شۇنداق

78. ساھىپ جامال قىز ئىدىكى، يەر- جاھاندىكى كىشىلەر ئۇنى كورسە

79. "ئاھ، ئاھ، جانىنى ئالىدىكەن" دەرلەر ئىدى. سۇت

80. قىمىزغا ئايلاندى. ئوغۇز خاقان

81. ئۇنى كورگىنىدە ھوشىدىن كەتتى، يۈرۈگىگە

(10)

82. ئوت چۇشتى، ئۇنىڭغا ئاشىق بولدى، ئۇنى ئالدى، ئۇنىڭ
بىلەن بىللە ياتتى،

83. تىلىگىگە يەتتى. ئۇ قىز ئىككى قات بولدى.

84. كۈنلەر ئوتۇپ، تۈنلەر ئوتۇپ،

85. ئۇ يەڭگىدى. ئۈچ ئوغۇل تۇغدى.

86. تۇنجىسىغا كوك،

87. ئوتتۇرانجىسىغا تاغ،

88. كەنجىسىگە دېڭىز دەپ ئات قويدى.

89. شۇندىن كېيىن، ئوغۇز خاقان چوڭ

90. توي بەردى، ئەل- جامائەتنى تەكلىپ قىلدى.

(11)

91. ئۇلار كېلىپ قاتناشتى. قىرىق شىرە،

92. قىرىق بەندۈك ياساتتى.
93. كۆپچىلىك تۈرلۈك نازى-نېمەتنى يېيىشتى،
94. تۈرلۈك مەي-شاراپلار ئىچىشتى. تويدىن كېيىن،
95. ئوغۇز خاقان بەگلەرگە ۋە ئەل-جامائەتكە
96. يارلىق چۈشۈرۈپ مۇنداق دىدى:
97. "مەن سىلەرگە بولدۇم خاقان، ئېلىڭلار
98. يا بىلەن قالقان؛ تامغا بولسۇن بىزگە بۇيان،
99. كۆك بۆرى بولسۇن ھەم ئۇران؛

(12)

100. تۆمۈر نەيزىلەر بولسۇن ئورمان، ئوۋلىقتا
101. يۈرۈشسۇن مال-ۋاران؛ ھەم ئاقسۇن دەريا ۋە ئېقىن،
102. قۇياش تۇغ بولسۇن،
103. ئاسمان قورغان." ئاندىن كېيىن، ئوغۇز
104. خاقان تەرەپكە يارلىق چىقاردى. مەكتۇپ يېزىپ
105. ئەلچىلەردىن ئەۋەتتى. بۇ مەكتۇپتە مۇنداق دېيىلگەن:
106. "مەن ئۇيغۇرلارنىڭ خاقانىمەن،
107. مەن پۈتۈن جاھاننىڭ خاقانى
108. بولۇشۇم كېرەك. مەن سىلەرنىڭ ماڭا بويسۇنۇشۇڭلارنى

(13)

109. سورايمەن. كىمكى مېنىڭ ئاغزىمغا

110. باقسا، مەن ئۇنىڭغا تارتۇق تارتىپ،
111. ئۇنىڭ بىلەن دوست بولىمەن.
112. كىمكى ئاغزىمغا باقمىسا، غەزەپ بىلەن
113. لەشكەر تارتىپ،
114. ئۇنى ئۇزۇمگە دۈشمەن تۇتىمەن.
115. لەشكەرلىرىم ھەممىلا يەردە سىلەرنى يوقىتىدۇ"
116. بۇ چاغدا، ئوڭ تەرەپتە
117. ئالتۇن خاقان دېگەن بىر خاقان بار ئىدى. بۇ

(14)

118. ئالتۇن خاقان ئوغۇز خاقانغا ئەلچى ئەۋەتىپ،
119. نۇرغۇن ئالتۇن-كۈمۈش،
120. نۇرغۇن ياقۇت، ئۈنچە-مەرۋايىتنى سوغا قىلىپ،
121. ئوغۇز خاقانغا بېقىنىدىغانلىقىنى بىلدۈردى. ئوغۇز خاقان
122. ئۇنىڭ ياخشى بەگلىرى بىلەن دوستلۇق مۇناسىۋەت ئورناتتى.
123. ئالتۇن خاقان بىلەن دوست بولدى.
124. سول تەرەپتە ئۇرۇم (رىم) دېگەن
125. بىر خاقان بار ئىدى. بۇ خاقانىڭ
126. لەشكەرلىرى ۋە شەھەرلىرى نۇرغۇن ئىدى.

(15)

127. بۇ ئۇرۇم خاقان ئوغۇز

128. خاقاننىڭ يارلىغىنى قوبۇل
129. قىلمىدى، ئۇنى ھۆرمەتلەپ ئالدىغا بارمىدى
130. "بۇ سۆزلەرگە پىسەن قىلمايمەن" دەپ يارلىققا بوي سۇنمىدى.
131. بۇنىڭ بىلەن ئوغۇز خاقاننىڭ
132. غەزىۋى كېلىپ، ئۇنىڭغا ئەسكەر چىقىرىشقا تەييارلاندى.
133. تۇغلىرىنى كۆتىرىپ، ئەسكەرلىرىنى باشلاپ ئاتلاندى.
134. قىرىق كۈندىن كېيىن، مۇز تاغ دىگەن
135. تاغنىڭ باغرىغا يېتىپ باردى.

(16)

136. چىدىر تىكىپ، شۈك بولۇپ ئۇخلاشتى.
137. تاڭ سۈزۈلگەندە، ئوغۇز خاقاننىڭ
138. چىدىرىغا كۈندەك بىر يورۇق چۈشتى.
139. ئۇ يورۇق ئىچىدىن، كوك
140. تۈكلۈك، كوك يايىلىق چوڭ
141. بىر ئەركەك بورى چىقتى. بۇ بورى ئوغۇز
142. خاقانغا مۇنداق دىدى:
143. "ھەي، ئوغۇز سەن
144. ئۇرۇمغا ئەسكەر چىقارساڭ،

(17)

145. مەن ئالدىڭلاردا يول باشلاپ ماڭىمەن."

146. شۇندىن كېيىن، ئوغۇز خاقان

147. چېدىرلىرىنى يىغىپ، ئاتلاندى.

148. قارىسا، لەشكەرلىرىنىڭ ئالدىدا

149. كوك تۈكلۈك، كوك يايلىلىق

150. چوڭ بىر ئەركەك بورى

151. يول باشلاپ مېڭىۋاتقان، بۇنىڭ بىلەن

152. ئۇلار بورىنىڭ كەينىدىن

153. ئەگىشىپ ئىلگىرىلىدى.

(18)

154. بىرنەچچە كۈندىن كېيىن، كوك

155. تۈكلۈك، كوك يايلىلىق بۇ چوڭ

156. ئەركەك بورى يولدىن توختىدى. ئوغۇزمۇ لەشكەرلىرى

157. بىلەن بىرگە توختىدى. بۇ يەردە ئىتىل

158. دىگەن بىر دەريا بار ئىدى. ئىتىل دەرياسىنىڭ

159. قىرغىقىدىكى قارا تاغ باغرىدا

160. قاتتىق ئۇرۇش بولدى.

161. ئىككى قوشۇن ئارىسىدا ناھايىتى كوپ

162. جىددى ئۇرۇش بولدى. ئۇرۇش

(19)

163. ئەل - جامائەتنىڭ كوڭلىگە كوپ قايغۇ

164. سالـدى. ئۇرۇش شۇنداق قاتتىق بولدىكى،
165. ئىتىل دەرياسىنىڭ سۈيى
166. قىپ ـ قىزىل سىرغا ئايلاندى.
167. ئوغۇز خاقان يەڭدى،
168. ئۇرۇم خاقان قاچتى. ئوغۇز خاقان
169. ئۇرۇم خاقانىنىڭ خاقانلىغىنى ئالدى،
170. ئەل ـ جامائەتنى ئۆزىگە قاراتتى، ئۇرغۇنلىغان جانسىز
171. ۋە جانلىق غەنىـمەتـلەر ئوغۇز خاقانـىنىڭ

(20)

172. ئوردىسىغا كىردى. ئۇرۇم خاقانىنىڭ بىر
173. قېرىنىدىشى بولۇپ ئۇنىڭ ئىسمى ئۇرۇس بەگ ئىدى.
174. ئۇرۇس بەگ ئوغلىنى
175. تاغ بېشىغا جايلاشقان، ئەتراپى
176. چوڭقۇر خەندەك بىلەن ئورالغان،
177. شەھەرنى قوغداشقا ئەۋەتتى. ھەمدە ئوغلىغا
178. "شەھەرنى قوغدىشىڭ كېرەك، ئۇرۇش باشلانغاندىن كېيىنـمۇ،
179. شەھەرنى قوغـداپ قېلىـشىڭ كېرەك" دېدى.
180. ئوغۇز خاقان ئاشۇ شەھەرگە ئاتلاندى.

(21)

181. ئۇرۇس بەگنىڭ ئوغلى ئوغۇز خاقانغا

182. نۇرغۇن ئالتۇن ـ كۈمۈش ئەكەلدى،
183. ھەمدە: "ئىخ، سەن مېنىڭ خاقانىمسەن!
184. ئاتام بۇ شەھەرنى ماڭا بەرگەن ھەمدە
185. شەھەرنى قوغدىشىڭ كېرەك، ئۇرۇش باشلانغاندىن كېيىنمۇ،
186. شەھەرنى قوغداپ قىلىشىڭ كېرەك دېگەن،
187. ئەگەر ئاتام خاپا بولۇپ قالسا،
188. مېنىڭ ھالىم قانداق بولۇر؟
189. مەن سېنىڭ يارلىغىڭنى ئىجرا قىلىشقا تەييارمەن.

(22)

190. بىزنىڭ بەختىمىز، سېنىڭ
191. بەختىڭ، بىزنىڭ ئۇرۇغىمىز،
192. سېنىڭ دەرەخىڭنىڭ ئۇرۇغىدىن،
193. تەڭرى ساڭا
194. پۈتۈن زېمىننى ئاتا قىلماقتا. مېنىڭ جىسمىم ۋە
195. بەختىم ساڭا مەنسۇپ. مەن ساڭا
196. تارتۇق تارتىپ تۇرۇپ، دوستلۇقتىن چىقمايمەن" دېدى.
197. ئوغۇز خاقانغا يىگىتنىڭ سۆزى
198. ياقتى، شاتلىنىپ كۈلدى.

(23)

199. ھەمدە: "ماڭا كۆپ ئالتۇن تەقدىم قىلىپسەن،

200. شەھەرنى ياخشى ساقلاپسەن" دىدى.
201. شۇڭا ئۇنىڭغا "ساقلاپ" دەپ ئات قويدى،
202. ئۇنىڭغا دوستلۇق قىلدى. شۇندىن كېيىن ئوغۇز خاقان
203. لەشكەرلىرى بىلەن بىللە ئىتىل دەرياسىغا كەلدى.
204. ئىتىل دەرياسى چوڭ بىر دەريا ئىدى.
205. ئوغۇز خاقان ئۇنى كۆرۈپ ئېيتتىكى:
206. "ئىتىلنىڭ سۈيىدىن قانداق ئۆتەرمىز؟" لەشكەرلەر ئىچىدە
207. ئۇلۇس ئوردا بەگ دىگەن بىر ياخشى بەگ بار ئىدى.

(24)

208. ئۇ قابىلىيەتلىك ۋە ئېقىللىق ئادەم ئىدى.
209. ئۇ بەگ دەريا بويىدا نۇرغۇن تال-ياغاچلارنىڭ تۇرغانلىغىنى
210. كۆردى، بۇنىڭ بىلەن ھىلقى بەگ......ئاشۇ ياغاچلار......
211. كەستى. ئۇنى سۇنىڭ ئۈستىدە لەيلىتىپ، ئۆزلىرى ئۇنىڭ
ئۈستىگە چىقىپ ئىتىل دەرياسىدىن ئۆتتى.
212. ئوغۇز خاقان شاتلىنىپ كۈلدى، ئېيتتىكى:
213. "ھەي، سەن بۇ يەرگە بولغىن بەگ،
214. قىپچاق ساڭا ئات بولسۇن."
215. ئۇلار داۋاملىق ئىلگىرلەپ ماڭدى.
216. شۇندىن كېيىن، ئوغۇز خاقان يەنە ھىلقى كوك تۈكلۈك،

(25)

217. كوك يايللىق ئەركەك بورىنى كوردى.

218. بۇ كوك بورى ئوغۇز خاقانغا ئېيتتىكى:
219. "ئوغۇز، ئەمدى لەشكەرلىرىڭنى باشلاپ بۇ يەردىن قوزغال.
220. سەن ئەل ـ جامائەت ۋە بەگلەرنى باشلاپ ماڭ.
221. مەن ساڭا يول باشلاپ ماڭىمەن."
222. تاڭ ئاتقاندا، ئوغۇز خاقان ئەركەك
223. بورىنىڭ لەشكەرلىرى ئالدىدا،
224. يول باشلاپ كېتىپ بارغانلىقىنى كورۇپ شاتلاندى
225. ھەمدە داۋاملىق ئىلگىرىلەپ ماڭدى.

(26)

226. ئوغۇز خاقان بىر چىپار ئايغىر ئاتقا
227. مىنەتتى. ئۇ بۇ ئايغىرنى ئىنتايىن
228. ياخشى كورەتتى. يولدا بۇ ئايغىر كوزدىن
229. يوتتى. بۇ يەردە ئېگىز بىر تاغ بار ئىدى.
230. ئۇنىڭ ئۈستىدە توڭ ـ مۇزلار بار ئىدى.
231. ئۇنىڭ چوققىسىدا ئاپپاق قارلار بار ئىدى،
232. شۇڭا بۇ تاغ مۇز تاغ
233. دەپ ئاتىلاتتى. ئوغۇز خاقانىڭ ئېتى
234. مۇز تاغ ئىچىگە كىرىپ كەتتى.

(27)

236. بۇنىڭ بىلەن ئوغۇز خاقان ئۆزۈنىچە ئازاپ چەكتى.

236. لەشكەر ئىچىدە بەستىلىك ۋە تەمبەل بىر ئەر بار ئىدى،
237. ئۇ ھىچنىمىدىن قورقماس باتۇر ئادەم ئىدى.
238. جەڭلەرنىڭ سىناقلىرىغا بەرداشلىق بەرگەن ئادەم ئىدى.
239. بۇ ئادەم ئاتنى ئىزدىگىلى ئاتقا كىردى.
240. توققۇز كۈندىن كېيىن، ئوغۇز خاقانغا
241. ئايغىرنى ھازىر قىلدى. مۇز تاغ
242. ئىنتايىن سوغ بولغاچقا، بۇ بەگنىڭ پۈتۈن ئەت-جانىنى
243. قار-مۇز قاپلىغان ئىدى.

(28)

244. ئوغۇز خاقان خۇرسەن بولۇپ كۈلدى، ئېيتتىكى:
245. "ھەي، سەن بەگلەرگە بولغىن باشلىق،
246. مەڭگۈلۈك ئىسىم بولسۇن ساڭا قارلۇق." ھەمدە
247. ئۇنىڭغا نۇرغۇن دۇنيا تەقدىم قىلدى. يەنە داۋاملىق ئىلگىرىلىدى.
248. ئۇ يولدا ئىگىز بىر ئۆينى كوردى،
249. بۇ ئۆينىڭ تېمى ئالتۇندىن، تۈڭلۈكى كۈمۈشتىن،
250. ئىشىكى تومۇردىن ياسالغان ئىدى.
251. ئىشىكى قۇلۇپلانغان بولۇپ، ئاچقۇچى يوق ئىدى.
252. لەشكەر ئىچىدە بىر چىۋەر ئۇستام بار ئىدى.

(29)

253. ئۇنىڭ ئىسمى تومۇردۇ قاغۇل ئىدى.
254. ئوغۇز ئۇنىڭغا: "سەن بۇ يەردە قال،

255. ئىشكنى ئاچ، ئىشكنى ئاچقاندىن كېيىن
256. ئوردىغا قايتىپ بار" دەپ يارلىق چۈشەردى ھەمدە ئۇنىڭغا
قالاچ دەپ ئات قويدى.
257. يەنە داۋاملىق ئىلگىرىلىدى. بىر كۈنى كوك تۈكلۈك،
258. كوك يايلىلىق ئەركەك بورى يەنە يولدىن توختىدى.
259. ئوغۇز خاقانمۇ يولدىن توختاپ، چېدىرلىرىنى تىكتى.
260. بۇ تېرىلمىغان تۈزلەڭلىك بىر يەر بولۇپ،
261. چۈرچىت دەپ ئاتىلاتتى.

(30)

262. ئۇنىڭ ئەل ـ جامائىتى كوپ، يەرلىرى كەڭ ئىدى.
263. بۇ يەردە يىلقىلار، پادا ـ كالىلار، ئالتۇن كۈمۈش،
264. ئۈنچە ـ مەرۋايىتلار كوپ ئىدى. چۈرچىت خاقان
265. ۋە ئەل ـ جامائىتى ئوغۇز خاقانغا قارشىلىق بىلدۈردى.
266. ئۇرۇش باشلاندى. ئىككى تەرەپ ئوق چىقىرىپ، قىلىچ
267. ئۇرۇشۇپ جەڭ قىلدى. ئوغۇز خاقان چۈرچىت
268. خاقانىنى يەڭدى، ئۇنىڭ بېشىنى
269. ئېلىپ ئولتۈردى. چۈرچىتنىڭ ئەل ـ جامائىتىنى
270. ئوز ئاغزىغا قاراتتى. ئۇرۇشتىن كېيىن،

(31)

271. ئوغۇز خاقانىنىڭ لەشكەرلىرىگە، نوكەرلىرىگە ۋە

272. خەلقكە شۇنداق كوپ غەنىمەتلەر چۇشتىكى،
273. ئۇنى توشۇشقا شۇنچىلا ئات، قېچىر، كالىلار
274. ئازلىق قىلدى. ئوغۇز خاقاننىڭ
275. لەشكىرى ئىچىدە ياشانغان بىر چىۋەر كىشى بار بولۇپ،
276. ئۇنىڭ ئىسمى بارماقلىق يوسۇن بىللىگ ئىدى.
277. بۇ چىۋەر ئادەم بىر ئىگىز ھارۋا ياسىدى. ھارۋا ئۇستىگە
278. جانسىز غەنىمەتلەرنى قاچىلىدى، ھارۋىنىڭ ئالدىغا
279. جانلىق غەنىمەتلەرنى قوشتى، ئۇلارغا ھارۋىنى تارتقۇزدى.

(32)

280. نوكەرلەر، ئەل-جامائەت بۇنى كورۇپ
281. ھەيران بولدى، ئۇلارمۇ ھارۋا ياسىدى.
282. ئىگىز ھارۋا ماڭغاندا "قانغا، قانغا" دىگەن ئاۋاز چىقاتتى،
283. شۇڭلاشقا ئۇنىڭغا "قانغا" دەپ
284. ئات قويدى. ئوغۇز خاقان قانغالارنى كورۇپ،
285. كۇلدى، ئېيتتىكى: "قانغا بىلەن جانسىز غەنىمەتنى
286. جانلىق غەنىمەت سورەپ ماڭىدىكەن.
287. ئىگىز ھارۋىنى مەڭگۇ ئۇنتۇپ قالماسلىق ئۇچۇن، قانغۇلۇق
288. ساڭا ئات بولسۇن." سوزنى توگىتىپ يۇرۇپ كەتتى.

(33)

289. ئاندىن كېيىن، ئوغۇز خاقان يەنە كوك تۇكلۇك، كوك يايىللىق

290. ئەركەك بورى بىلەن بىللە سىندۇ، تاڭغۇت،
291. شاغام تەرەپلەرگە يۈرۈش قىلىپ باردى.
292. كوپ ئۇرۇش ۋە توقۇنۇشلاردىن كېيىن،
293. ئۇ جايلارنى ئىشغال قىلدى ھەمدە ئۇ يەرلەرنى ئوز دولەت
تېررىتورىيىسىگە قوشتى.
294. ئۇنتۇپ قالماسلىق كېرەك،
295. جەنۇپ تەرەپتە بارقان دىگەن
296. يەرنىڭ بارلىغىنى بىلىش كېرەك. ئۇ يەر
297. ناھايىتى مۇنبەت ۋە ئىسسىق يەر ئىكەن.

(34)

298. ئۇ يەردە ھايۋاناتلار ۋە قۇشلار كوپ ئىكەن،
299. ئالتۇن، كۇمۇش، بايلىق كوپ ئىكەن.
300. ئۇ يەردىكى خەلقلەرنىڭ چىرايى قاپ ـ قارا ئىكەن.
301. خاقانىنىڭ ئىسمى ماسار خاقان ئىكەن.
302. ئوغۇز خاقان شۇ جايغا ئاتلاندى.
303. ئىنتايىن قاتتىق ئۇرۇش بولدى.
304. ئوغۇز خاقان يەڭدى، ماسار خاقان قاچتى.
305. ئوغۇز خاقان بۇ يەرنى ئىشغال قىلدى. بۇنىڭدىن ئۇنىڭ
دوستلىرى
306. خۇرسەن بولدى، دۇشمەنلىرى زار

(35)

307. قاقشىدى. ئوغۇز خاقان ئۇنى يەڭگەندىن كېيىن،
308. پۈتمەس-تۈگىمەس بايلىققا ۋە مال-چارۋىغا ئىگە بولدى
309. ھەمدە ئۇلارنى ئۆز ئېلىگە توشۇپ كەتتى.
310. ئۇنتۇپ قالماسلىق كېرەك،
311. كىشىلەرگە بىلدۈرۈش كېرەك، ئوغۇز خاقاننىڭ
312. يېنىدا ئاق ساقاللىق، مۇز چاچلىق،
313. قابىلىيەتلىك بىر قېرى كىشى بار ئىدى.
314. ئۇ بىلەرمەن ۋە لىللا ۋەزىر ئىدى،
315. ئۇنىڭ ئىسمى ئۇلۇغ تۈرۈك ئىدى.

(36)

316. كۈنلەرنىڭ بىرىدە، ئۇ چۈشىدە
317. بىر ئالتۇن يا بىلەن ئۈچ كۈمۈش ئوق كوردى.
318. بۇ ئالتۇن يا كۈن چىقىشتىن تا كۈن پېتىشقىچە سوزۇلغان
319. ئىدى. ئۈچ كۈمۈش ئوقنىڭ ئۇچى
320. شىمالنى كورستىپ تۇراتتى.
321. ئويقۇدىن كېيىن، ئۇ چۈشىگە كەشكەنلىرىنى
322. ئوغۇز خاقانغا ئېيتىپ مۇنداق دىدى:
323. "ھەي، خاقانىم،
324. ساڭا ئۇزۇن ئومۇر يار بولسۇن،

(37)

325. هەي خاقانىم، سېنىڭ ئەل-نىزامىڭغا ئادالەت يار بولسۇن؛
326. كۆك تەڭرى چۈشۈمدە بەردى ماڭا ئىشارەت،
327. ئىشغال قىلغان يەرلىرىن ئۇرۇغىغا
328. بولۇپ بەرسۇن دەپ." ئوغۇز خاقان ئۇلۇغ
329. تۇرۇكنىڭ سوزىنى ئاڭلاپ، ئىنتايىن خۇرسەن بولدى
330. ھەمدە: "ئېيتقىنىڭ كەلسۇن" دېدى.
331. ئىككىنچى كۈنى تاڭ ئاتقاندا، باللىرىنى
332. چاقىرىپ كەلتۈرۈپ ئېيتتىكى: "ھەي (ئوغۇللىرىم)
333. ئوۋنى كوڭلۈم تارتىپ تۇرىدۇ،
ياشىنىپ قالغانلىغىم ئۈچۈن،

(38)

334. ئوۋغا چىقىشقا چامىم يەتمەيدۇ. كۈن،
335. ئاي، يۇلتۇز، ئۈچىڭلار تاڭ ئاتار تەرەپكە بېرىڭلار
336. ئاسمان، تاغ، دېڭىز ئۈچىڭلار تۈن قاراڭغۇسى
337. تەرەپكە بېرىڭلار." بۇنىڭ بىلەن
338. ئۈچەيلەن تاڭ ئاتار تەرەپكە،
339. قالغان ئۈچى تۈن قاراڭغۇسى تەرەپكە كەتتى. كۈن، ئاي،
340. يۇلتۇز نۇرغۇن هايۋان ۋە قۇشلارنى ئوۋلىدى ھەمدە
341. يولدىن بىر ئالتۇن يانى تېپىۋالدى،
342. شۇنداقلا ئۇنى ئاتىسىغا تاپشۇرۇپ بەردى.

(39)

343. ئوغۇز خاقان شاتلاندى ھەمدە
344. ئالتۇن يانى ئۈچ بولەككە بولدى ۋە ئېيتتىكى:
345. "ھەي، ئاكىلار، بۇ يا سىلەرگە مەنسۇپ بولسۇن،
346. سىلەر ياغا ئوخشاش ئوقنى كوككىچە ئېتىڭلار."
347. يەنە شۇندىن كېيىن، ئاسمان، تاغ
348. ۋە دېڭىز نۇرغۇن ھايۋان ۋە قۇشلارنى ئوۋلىغاندىن كېيىن،
349. يولدىن ئۈچ كۆمۈش ئوق تېپىۋالدى ھەمدە
350. ئۇنى ئاتىسىغا تاپشۇرۇپ بەردى.
351. ئوغۇز خاقان شاتلاندى

(40)

352. ھەمدە ئوقلارنى ئۈچكە بولۇپ بەردى، ئېيتتىكى:
353. "ھەي، ئىنىلەر، بۇ ئوق سىلەرگە مەنسۇپ بولسۇن،
354. يا ئوقنى توغرىلايدۇ. سىلەر ئوققا ئوخشاش
355. (ياغا بوي سۇنۇڭلار)." شۇندىن كېيىن، ئوغۇز خاقان
356. چوڭ قۇرۇلتاي چاقىردى.
357. نوكەرلىرىنى، ئەل-جامائەتنى چاقىرتتى، ئۇلار كېلىپ
358. بامەسلىھەت ئولتۇرۇشتى. ئوغۇز خاقان
359. چوڭ چېدىردا......
360. ......(ئوڭ تەرىپىگە)،

(41)

361. قىرىق غۇلاچلىق ئۆزۈن بىر ياغاچنى قاداتتۇردى،
362. ئۇنىڭ ئۇچىغا بىر ئالتۇن توخۇنى ئاستى،
363. ئۇنىڭ تۈۋىگە بىر ئاق قوينى باغلىدى. سول
364. تەرىپىگە قىرىق غۇلاچلىق ئۆزۈن بىر ياغاچنى قاداتتۇردى.
365. ئۇنىڭ ئۇچىغا بىر كۈمۈش توخۇنى ئاستى.
366. تۈۋىگە بىر قارا قوينى باغلىدى.
367. ئوڭ تەرەپتە بوزۇقلار ئولتۇردى،
368. سول تەرەپتە ئۈچ ئوقلار ئولتۇردى.
369. قىرىق كېچە ـ كۈندۈز توي بولدى،

(42)

370. ئىچىشتى، يېيىشتى، خۇرسەن بولۇشتى. شۇندىن كېيىن،
371. ئوغۇز خاقان ئوغۇللىرىغا يۇرتنى ئۈلەشتۈرۈپ بەردى،
372. ئېيتتىكى: "هەي، ئوغۇللىرىم، مەن كوپ ياشىدىم،
373. كوپ ئۇرۇشلارنى باشتىن كەچۈردۈم. يا بىلەن كوپ ئوق
ئاتتىم، ئايغىر بىلەن
374. كوپ يوللارنى كەزدىم. دۈشمەنلەرنى زار يىغلىتىپ، دوستلارنى
375. شات ئەيلەتتىم. تەڭرى ئالدىدا مەجبۇرىيىتىمنى ئادا قىلدىم.
376. ئەمدى يۇرتنى سىلەرگە بولۇپ بېرىمەن."..........
377. ....
378. ....

ئىزاھلار

ئىزاھات قىسمىدا قوللىنىلغان قىسقارتىلغان سوز ۋە بەلگىلەر تۇۋەندىكىچە:

DTS: Drevne Tyurkskiy Slowar, Lenin'grad, 1969، (قەدىمقى تۈركىي تىل لۇغىتى)

AG:Alttürkische Grammatik, Leipzig, 1950. (قەدىمقى تۈركىي تىل گرامماتىكىسى)

< : ......دىن كەلگەنلىكنى بىلدۈرىدۇ.

> : ......غا ئۆزگەرگەنلىكنى بىلدۈرىدۇ.

= : تەڭلىك بەلگىسى.

~ : ئوخشاش دىگەنلىكنى بىلدۈرىدۇ.

1. bolsunqïl: "bol-" دىگەن پېئىلدىن كەلگەن بولۇپ، پېئىلنىڭ III شەخس بۇيرۇق راي شەكلىنىڭ كەينىگە II شەخس بۇيرۇق راي قوشۇمچىسى -qïl نىڭ قوشۇلۇشىدىن تۈزۈلگەن. مۇنداق قوشما شەكىل «ئوغۇز داستانى»دىلا كورۈلىدۇ، قەدىمقى ئۇيغۇر تىل-يېزىقىدىكى باشقا يادىكارلىقلاردا كورۈلمەيدۇ.

1. angaqu (تۈرۈق، چىراي): anga- (سىزماق، تۈرقىنى سىزماق) دىگەن پېئىلدىن كەلگەن. بۇ پېئىل ang (تۈرۈق، چىراي)

دىگەن ئىسمغا پېئىل ياسىغۇچى قوشۇمچە "a-" نىڭ قوشۇلۇشىدىن ياسالغان.

3. kənə (يەنە): ھازىرقى زامان تۈرك تىلىدىكى "gənə (يەنە)" گە سېلىشتۇرۇڭ.

3. ay ka(qa)n: شېرباخ ئەپەندىنىڭ پىكرىچە (تەپسىلاتى 244 ـ قۇرغا بېرىلگەن ئىزاھتا) ئوغۇزنىڭ ئانىسىنىڭ ئىسمى، ئۇ "aykan" دىن كەلگەن بولۇشى مۇمكىن. قەدىمقى ئۇيغۇرلاردىمۇ ھازىرقى زامان ئۇيغۇرلىرىغا ئوخشاش ئاياللارنىڭ ئىسمىنىڭ كەينىگە "خان"نى قوشۇش ئادىتى بار ئىدى. بۇ ئۇقتا قەدىمقى ئۇيغۇر ئاياللىرىنىڭ خېلى يۇقۇرى ئورۇنغا ئىگە ئىكەنلىگىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ. بۇ شۇنداقلا ئانىلىق جامائەدىن ئاتىلىق جامائەگە ئۆتۈشتىكى ئىجتىمائى باسقۇچنىڭ قالدۇغى بولۇپ ھىساپلىنىدۇ.

4. kəzï yarï- (كوزى يورىماق): ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى "كوزى يورىماق"قا سېلىشتۇرۇڭ.

4. boda-: "bod (بوي)" دىگەن ئىسمغا پېئىل ياسىغۇچى قوشۇمچە "a-" نىڭ قوشۇلۇشىدىن ياسالغان بولۇپ، ئۇنىڭمۇ "كوزى يورىماق" دىگەن مەنىسى بار. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى "بويىماق"قا سېلىشتۇرۇڭ.

5. ənglüki qïraqï (رەڭگى ـ روھى): "ənglük qïraqï" قوش سوز بولۇپ، ئالدىنقىسى قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىغا خاس سوز، كېيىنكىسى پارسچە سوز ("چىراي"دىن كەلگەن). «ئوغۇز داستانى»دا بىر قانچە ئورۇندا "qïraqï"، "suqï"قاتارلىق ئالاھىدە شەكىللەر ئادەتتە قوللىنىدىغان "süyi، qiray" نىڭ ئورنىدا ئىشلىتىلگەن. بۇ بىر خىل دىئالېكتنىڭ ئىنكاسىمۇ ـ قانداق؟

6. atax (ئوت): پارس تىلىدىن كىرگەن.

9. nəpsiki: «خوجو سوزلۇگى» (تووەندە قىسقارتىلىپ «سوزلۇك» دەپ ئاتىلىدۇ)نىڭ شەخسلەر بولۇمىدە "نىۋاسىكى" دەپ يېزىلىپ، خەنزۇچىغا 神—shen (ئىلاھ) دەپ تەرجىمە قىلىنغان. بۇ سوز سانسكرىت تىلىدىكى "naivâsik"دىن كەلگەن.

9. oquz: ھازىرقى قازاق تىلىدىكى "uwuz"غا سىلىشتۇرۇڭ.

10. yig (خام): «سوزلۇك»نىڭ يىمەكلىكلەر بولۇمىدىكى "yik — خام" ۋە ھازىرقى زامان قازاق تىلىدىكى "yiki — خام"غا سىلىشتۇرۇڭ.

10. sürmə — شاراپ: بۇ سوزنىڭ كېلىش مەنبەئى ئېنىق ئەمەس. پېللىئوت ئۇنى "بوز" دەپ تەرجىمە قىلىدۇ.

12. ud — بۇقا: قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدىكى سوزلەردىكى سوز ئاخىرقى بوغۇمىدا كەلگەن "d" ھازىرقى تىلدا "y"غائوزگەرگەن، ud>ئۇي.

13. yaqïr — مورە: ھازىرقى زامان قازاق تىلىدىكى "jawer — مورە"گە سىلىشتۇرۇڭ.

13. kix: «سوزلۇك»نىڭ قۇش ۋە ھايۋانلار بولۇمىدە، بۇ سوز خەنزۇچىغا 貂鼠—diaoshu (قارا بۇلغۇن) دەپ تەرجىمە قىلىنغان.

13. kik: قەدىمقى ئۇيغۇرچىدا ئومۇمەن "كىيىك" دەپ يېزىلىدۇ. «سوزلۇك»نىڭ قۇش ۋە ھايۋانلار بولۇمىدە "كىيىك" دەپ يېزىلىپ، خەنزۇچىغا 兽—shou (ھايۋان) دەپ تەرجىمە قىلىنغان.

20. mürən — دەريا: موڭغۇل تىلىدىن كىرگەن، دەريا قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدا "əküz" ياكى "əgüz" دېيىلىدۇ.

20. بۇ قۇردا كوپلۇك قوشۇمچە "-lar، -lər" سۇپەتداشنىڭ كەينىگە قوشۇلغان، بۇ بىر قەدەر پەۋقۇلئاددە ئەھۋال. مۇنتىزىم گىراماتىكا

بويىچە بولغاندا "كەلگەن كىيكلەر"، "ئۇچقان قۇشلار" بولۇشى كېرەك.

22. kīat (؟) — تاق مۈڭگۈزلۈك هايۋان: بۇ سوز قوليازمىنىڭ ئەسلي نۇسخىسىدا خىلمۇ-خىل يېزىلغان. بۇ كوچۇرگۈچىنىڭمۇ بۇ سوزنىڭ توغرا ئىملاسىنى بىلمەيدىغانلىغىنى چۈشەندۈرىدۇ. «سوزلۈك»نىڭ قۇش ۋە هايۋانلار بولۈمىدە "kad(kat)" سوزى خەنزۇچىغا 麒麟—qilin دەپ تەرجىمە قىلىنغان. 49-قۇردا مۇشۇ سوزنىڭ كەينىگە سىزىلغان تاق مۈڭگۈزلۈك هايۋاننىڭ سۈرىتىگە ئاساسەن، بىز ۋاقتىنچە ئۇنى تاق مۈڭگۈزلۈك هايۋان دەپ تەرجىمە قىلىپ تۇردۇق. بۇ سوزنىڭ چىڭگىزخان ئۇرۇغى بولغان قىئات قەبىلىسىنىڭ نامى بىلەن مۇناسىۋىتى بارمۇ-يوق؟

23. əlkūn — خەلق: ئالدىنقى سوز تۈركىي تىلغا خاس سوز، كېيىنكىسى مۇڭغۇلچە سوز بولۇپ "ئادەم" دىگەن مەنىنى بېرىدۇ. بۇ قوش سوز قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدىكى "il budun — ئەل — جامائەت، خەلق"قە باراۋەر.

24. bərkə əmgə(k) — ئازاپ، جاپا: بۇ قوش سوز بولۇپ، ئالدىنقىسى موڭغۇلچە سوز («سوزلۈك»نىڭ ئىش ۋە ئومۇمى يۈزلۈك ئىشلىتىلىدىغان سوزلەر بولۈمىدىكى "bərə—kiyin"سوزىگە سېلىشتۇرۇڭ)، كېيىنكىسى قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىغا خاس سوز بولۇپ، توغرا يېزىلىشى "əmgək — جاپا". بۇ يەردە «سوزلۈك»تىكىگە ئوخشاش "əmgə"دەپ يېزىلىپ، سوز ئاخىرىدىكى "k" هەرپىي چۈشۈرۈپ قويۇلغان.

25. Ooquz hakan: بۇ ئىسىمنى "ئوغۇز قان (ئوغۇزخان)" دەپمۇ ئوقۇشقا بولىدۇ (243-قۇرغا تەپسىلى ئىزاھ بېرىلىدۇ). ئوغۇز — مەشھۇر بىر تۈرك قەبىلىسىنىڭ نامى. بۇ نام ئەڭ بۇرۇن تۈرك

خانلىغى دەۋرىدىكى مەڭگۈ تاش تېكىستىدە كۆرۈلىدۇ. ئۇنىڭدا ئومۇمەن "توققۇز ئوغۇز—توققۇز ئوغۇز" دەپ يېزىلغان. توققۇز ئوغۇز تۈرك خانلىغى ۋە قەدىمقى ئۇيغۇر خانلىغىنى تەشكىل قىلغۇچى ئاساسلىق قەبىلىنىڭ بىرى. 19 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا، بەزى ئالىملار مىلادىنىڭ دەسلەۋىدە خەنزۇچە تارىخنامىلاردا كۆرۈلگەن "乌纥—wuhe, 乌获—wuhuo"نى مۇشۇ قەبىلە نامىنىڭ خەنزۇچە ئاتىلىشى دەپ ھېساپلىغان ئىدى (مەسىلەن، *V. Thomsen: Inscription de l'orkhon déchiffrées. 1896. p. 148*). فرانسىيىلىك خامىلتونىنىڭ يېقىنقى تەتقىقاتلىرىغا ئاساسەن، ئوغۇز قەبىلىسى ئەڭ بۇرۇن دىگەندە 7 ـ ئەسىر ئەتراپىدا شەكىللەنگەن بولۇپ، توققۇز ئوغۇزدىن كەلگەن. كېيىنكىسى بولسا، "توققۇز ئوغۇش"تىن كەلگەن (تاۋۇشلارنىڭ ئاھاڭداشلىشىشى مۇناسىۋىتىدىن ئىككىنچى سۆزنىڭ ئاخىرىدىكى "x" بىرىنچى سۆزنىڭ ئاخىرىدىكى "z" نىڭ تەسىرىگە ئۇچراپ "z"غا ئايلانغان. مەسىلەن: "karqadï alkadï > karqadï arkadï—" ("تىللىماق، قاغىماق" قاتارلىقلار). 8 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا، بۇ قەبىلىنىڭ بىر قىسمى بالقاش كۆلى بىلەن كاسپىي دېڭىز ئارىلىغىدىكى رايونغا بارغان، 10 ـ ، 11 ـ ئەسىرلەردە سېلجۇق تۈرك-لەرنىڭ كۆتىرىلىپ چىقىشىغا ئەگىشىپ، بۇ قەبىلە ئىران ئېگىزلىكى ۋە كىچىك ئاسىياغا بارغان. مۇسۇلمان تارىخچىلىرىنىڭ ئەسەرلىرىدە ئۇ "غۇز" دەپ خاتىرىلەنگەن.

25—26. əriz kaqaz: «سۆزلۈك»نىڭ ئىش ۋە ئومۇمى يۈزلۈك قوللىنىدىغان سۆزلەر بولۇمىدە "əriz kaqaz" دەپ يېزىلىپ خەنزۇ-چىغا 慷慨—kangkai (مەرت، مەردانە) دەپ تەرجىمە قىلىنغان. بۇ يەردە بىز كونتېكىستقا ئاساسەن ۋاقىتىنچە "باتۇر، يۈرەكلىك" دەپ

تەرجىمە قىلىپ تۇردۇق.

27. jīda ــ نەيزە: موڭغۇل تىلىدىكى "jida" دىن كەلگەن، "نەيزە" قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدا "süngü" دېيىلىدۇ.

28. kalkan ــ قالقان: بۇ سۆز «دىۋانۇ لۇغەتىت تۈرك (تۈركىي تىللار لۇغىتى)»، 1 ـ توم، 441 ـ بەت قاتارلىق جايلاردا كۆرۈلىدۇ (تۈركچە نۇسخىسى، تۆۋەندىكىلەرنىمۇ شۇنداق). بۇ سۆز «سوزلۇك»تىمۇ كۆرۈلىدۇ.

32. kim : بۇ يەردە "kim" باغلىغۇچى بولۇپ كەلگەن، ئۇ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى "ki"گە يېقىن كېلىدۇ، لېكىن ئىككىسىنىڭ مەنىسى ئوخشاش ئەمەس.

33. xungkar : بۇ سۆز «سوزلۇك»نىڭ قۇش ۋە ھايۋانلار بولۇمىدە خەنزۇچىغا 海青 ـ hayqing دەپ تەرجىمە قىلىنغان.

44ــ48: بۇ جايدا تېكىستتىكى مەزمۇن بىلەن رەسىم بىر بىرىگە قارشى بولۇپ قالغان. ئالدىدا قىئات بۇغا ۋە ئېيىقنى يەۋەتتى دېيىلگەن. شۇڭا 44 ـ قۇردىكىنى kīatnīng ang(a)qusī (ئاستىغا قىئاتنىڭ رەسىمى سىزىلغان)، 48 ـ قۇردىكىنى xungkarnung ang(a)qusi (ئاستىغا قۇشنىڭ رەسىمى سىزىلغان) قىلىپ ئۆزگەرتىش كېرەك.

47. l(ə)y ــ شامال: بانگ بۇ سۆزنى "y(ə)z"ــ سېرىق مىس" دەپ تەرجىمە قىلغان. كونتېكىستتا ئاساسەن ئۇنى "شامال" دەپ تەرجىمە قىلىش كېرەك. ئەسلى نۇسخىسىدا "l" ھەرپىنىڭ كەينىدىن ئۈستىگە تارتىلغان سىزىقى كەم يېزىلىپ قالغان، نەتىجىدە "y(ə)s" بولۇپ قالغان ("yəz" دەپ ئوقۇلىدۇ).

52. aya(n) : بۇ سۆز شېرباخ نەشرىگە تەييارلىغان نۇسخىدا

شۇنداق ئورۇپ يېزىلغان. بانگ ئۇنى "a" دەپ ئوقۇيدۇ ھەمدە ئۇنى ئۇشۇقچە يېزىلىپ قالغان دەپ قارايدۇ (بانگ تەشرگە تەيـ يارلىغان ئۇسخىنىڭ 52ــ53ـ قۇرىغا بەرگەن ئىزاھىغا قاراڭ).

53. kuqıulıqıluq : كونتېكستقا ئاساسەن، بۇ سوزنىڭ مەنىسى "يورۇق". مەنبەسى ئېنىق ئەمەس.

54. altun kozuk : ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى "تومۇر قوزۇق ــ شىمالىي قۇتۇپ يۇلتۇزى" ۋە ھازىرقى زامان قازاق تىلىدىكى "تېمىر قازىق"قا سېلىشتۇرۇڭ.

60. tol boqıuz bol- ــ بويىدا قالماق: "tol" ئەسلىدە "ياش ماللار"دىگەن مەنىنى بېرەتتى، بۇ يەردە "بوغاز" بىلەن بىرلىكتە قوشما سوز بولۇپ كەلگەن.

71. al: بۇ سوز قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدا "ئاست"، "ئالدى تەرەپ" دىگەن مەنىنى بېرىدۇ. بۇ سوزنى پېللىئوت "alisdin ــ بۇ يەردىن" دەپ ئوقويدۇ.

72. kabuqak : بۇ "قابۇق = قاۋۇق ــ بوشلۇق، كاۋاك، كۆلۈك" نىڭ كىچىكلىتىش شەكلى، يەنى kabuqak<kabuk + qak (تۇپ سوزدىكى "k" چۈشۈپ قالغان).

76. usuoq :بۇ جايدىكى كونتېكست بويىچە بۇ سوز "سۇ" دىگەن مەنىنى بېرىدۇ، ئۇ موڭغۇل تىلىدىكى "usu(n) ــ سۇ" بىلەن قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدىكى "suw ــ سۇ"نىڭ قوشۇلۇشىدىن ھاسىل بولغان ئالاھىدە شەكىل. بانگ "usuoq"نى "ياڭزا، چىراي" دەپ ئىزاھلايدۇ.

79. süttan kumuz bol- : سوزمۇ سوز تەرجىمە قىلغاندا "سۇت قىمىزغا ئايلاندى" بولىدۇ. بۇ جايدا ئوخشىتىش ئورنىدا قوللىنىلغان

بولۇپ، كىشلەرنىڭ مەپتۇنلۇق ھالىتى تەسۋىرلەنگەن.

90—91. jarlïk jarla- :"jarlïk~ yarlïk" "بۇيرۇق چىقارماق" دېگەن مەنىدە. "-jarla" بۇ يەردە "ئېلان قىلماق، چاقىرماق" مەنىسىدە كەلگەن. لېكىن كېيىنكى بىر قانچە ئورۇندا (352-، قۇر، 358-قۇرلاردا) "چاقىرىش، يىغىش" مەنىسىدە كەلگەن.

91. xirə —جوزا: بۇ سوز «سوزلۇك»نىڭ قورال-جابدۇق بولۇمىدە كورۇلىدۇ. ئۇ موڭغۇل تىلىدىن كىرگەن.

92. bəndəng : خەنزۇ تىلىدىكى 板凳—bəndeng (بەندۇك) دىن كىرگەن. بۇ سوزمۇ «سوزلۇك»نىڭ قورال-جابدۇق بولۇمىدە كورۇلىدۇ.

92. -qaptur: "-qap- = yap" —ياسىماق" دېگەن پېئىلنىڭ بۇيرۇق دەرىجە قوشۇمچىسى "-tur" بىلەن تۇرلەنگەن شەكلى.

93. qubuyan: بۇ سوزنى كونىتېكىستتا ئاساسەن ھازىرچە "نازى-نىمەت" دەپ تەرجىمە قىلىپ تۇردۇق. «سوزلۇك»نىڭ يېمەكلىكلەر بولۇمىدە "qïbïyan" دەپ يېزىلىپ 滋味—ziwei (تەم) دەپ تەرجىمە قىلىنغان. بۇ سوزنىڭ كېلىش مەنبەسى ئېنىق ئەمەس.

94. -(ax(a —تاماق يېمەك: ھازىرقى زامان قازاق تىلىدىكى "-asa" —چوڭ-چوڭ يېمەك"كە سېلىشتۇرۇڭ.

97. alalïng —ئالايلى: "-al" دېگەن پېئىلنىڭ بۇيرۇق-تەلەپ رايىنىڭ I شەخس، كوپلۇك شەكلى قوشۇمچىسى بىلەن تۇرلەنگەن شەكلى. باشقا قەدىمقى يازما يادىكارلىقلاردا كوپىنچە "alalïm" شەكلىدە ئۇچرايدۇ.

99. buyan —بەخت: بۇ سوز قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى بۇددا دىنىغا دائىر يادىكارلىقلاردا "ساۋاپ" مەنىسىدە ئۇچرايدۇ. ئۇ

سانسكرىت تىلىدىكى "punya" دىن كەلگەن.

99. uran — جەڭگىۋار شوئار: موڭغۇل تىلىدىن كىرگەن. ھازىرقى زامان قازاق تىلىدىكى "uran kəter-" — شوئار تولا-"غا سېلىشتۇرۇڭ.

101. taluy — دېڭىز: «سوزلۇك»نىڭ جۇغراپىيە بولۇمىدە ئۇنى 海—hay (دېڭىز) دەپ تەرجىمە قىلىنغان. موڭغۇل تىلىدىكى "dalay — دېڭىز"غا سېلىشتۇرۇڭ.

102. kurïkan — چىدىر، قازاق ئۆيى: بۇ سوز موڭغۇل تىلىدىن كىرگەن بولۇشى مۇمكىن. «سوزلۇك»نىڭ ئىش ۋە ئومۇمى يۈزلۈك قوللىنىلىدىغان سوزلەر بولۇمىدە خەنزۇچىدىكى 起营—qiying دىگەن سوز قەدىمقى ئۇيغۇرچىغا "türiyən tür-" دەپ تەرجىمە قىلىنغان.

103. sarï — تەرەپ: «سوزلۇك»نىڭ ئورۇن-تەرەپ بولۇمىدە خەنزۇچىدىكى 四方—sifang دىگەن سوز "tərt sarï" دەپ تەرجىمە قىلىنغان.

104. jumxa- — تەقدىم قىلماق، ئەۋەتمەك: قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدىكى شەكلى "yumxa-". ھازىرقى زامان قازاق تىلىدىكى "jumsa- — ئەۋەتمەك"كە سېلىشتۇرۇڭ.

104. bildürgülük — پەرمان، ئۇقتۇرۇش: بۇ سوز «سوزلۇك»نىڭ ئەدەبىيات ۋە تارىخ بولۇمىدە، خەنزۇچىغا 敕书—chishu (پەرمان) دەپ تەرجىمە قىلىنغان.

108. bax qalun- — باش ئۇرماق، سەجدە قىلماق: «سوزلۇك»نىڭ ئىش ۋە ئومۇمى يۈزلۈك قوللىنىلىدىغان سوزلەر بولۇمىدە، خەنزۇچىدىكى 叩头—kóutóu (باش ئۇرماق) "bax qal(ïstï)" دەپ تەرجىمە قىلىنغان.

109. tiləpmən turur: توغرا شەكلى "tiləp tururmən" —

تەلەپ قىلمەن، قىلغىم كېلىپ تۇرىدۇ".

111. tartïq tat—تارتۇق تارتماق: ھازىرقى زامان قازاق تىلىدىكى "تارتۇ تارت — سوغا قىلماق"قا سېلىشتۇرۇڭ.

112. qïmat(~qamat)qak—غەزەپلەنمەك، ئاچچىغى كەلمەك: «سۆزلۈك»نىڭ ئىش ۋە ئومۇمى يۈزلۈك قوللىنىدىغان سۆزلەر بۆلۈمىدە، خەنزۇچىدىكى 怒—nu (غەزەپ) سۆزى قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىغا "qïmat" دەپ تەرجىمە قىلىنغان. بۇ سۆز موڭغۇلچىدىن كىرگەن بولۇشى مۇمكىن.

114. taqurak—تېز: «سۆزلۈك»نىڭ ئىش ۋە ئومۇمى يۈزلۈك قوللىنىدىغان سۆزلەر بۆلۈمىدە خەنزۇچىدىكى 快去—kuaiqu (تېز بارماق) قەدىمقى ئۇيغۇرچىغا "tawrak barqïn" دەپ تەرجىمە قىلىنغان.

116. altun kaqan—ئالتۇن خاقان: بۇ يەردە ئېلىمىزنىڭ جىن سۇلالىسى (مىلادى 1115—1234-يىللار)نى قۇرغان Nüzhen خاقان كۆزدە تۇتۇلىدۇ.

119. təlim—كۆپ: قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدا بۇ سۆز دائىم "ئۇكۇش—كۆپ" بىلەن بىرگە "ئۇكۇش تەلىم" قىلىپ قوللىنىلىدۇ.

120. kïz—ئاز ئۇچرايدىغان: «قۇتادغۇ بىلىگ» (بەخت كەلتۈرگۈچى بىلىم) (رادلوف نەشرگە تەييارلىغان نۇسخا)، 3628-مىسرا (83-بەت)دا "yakut təg kïz ol"—ئۇ ئاز ئۇچرايدىغان ياقۇت" دېگەن جۈملە ئۇچرايدۇ.

120. yakut tax—ياقۇت: «سۆزلۈك»نىڭ ئۈنچە-مەرۋايىت بۆلۈمىدە، بۇ سۆز خەنزۇچىغا 鸦鹘石—yagu shi دەپ تەرجىمە قىلىنغان.

120. ərdəni—گوھەر: سانسكرىت تىلىدىكى "ratna" دىن كەلگەن.

121. soyurka-: بۇ سوز «سوزلۇك»نىڭ ئىش ۋە ئومۇمى يۇزلۇك قولللىنىدىغان سوزلەر بولۇمىدە، خەنزۇچىغا "shangci—赏赐" (ئىنئام قىلماق، ھەدىيە قىلماق" دەپ تەرجىمە قىلىنىغان. باشقا قەدىمقى يادىكارلىقتا بۇ سوز ئومۇمەن يۇقۇرىنىڭ تۆۋەنگە قىلغان "ھەدىيە"سىنى كورسىتىدۇ. بۇ يەردە بۇ سوزنىڭ قولللىنىشى ئالاھىدىرەك. بۇ موڭغۇلچىدىن قوبۇل قىلىنغان سوز بولۇشى مۇمكىن.

122. ba(l)gü—بەلگە، نىشان: بۇ سوزنى بانگ "bi(r)gü" دەپ ئوقۇپ، "سوغۇلۇق" دەپ تەرجىمە قىلغان. شىرباخ ئۇنى "begü" دەپ ئوقۇپ "چەۋەنداز" دەپ تەرجىمە قىلغان، بۇنىڭ ئاساسى يوق.

124. qong~jong —سول: موڭغۇل تىلىدىن كەلگەن. "jungɑar —جۇڭغار (ئەسلى "سول قول، سول قىسىم" دىگەن مەنىدە).

124. urum: بۇ يەردە شەرقىي رىمنى كورسىتىدۇ.

128. kataqaqu barmas—بوي سۇنماسلىق: گىراماتىكىلىق قۇرۇلما جەھەتتىن قارىغاندا، "بارماس"نىڭ ئالدىدىكى بىرىش كىلىش قوشۇمچىسى "غا" چۈشۈپ قالغان. kataqla-~katïqla-: "بىرلەشمەك، قىتىلماق" مەنىسىدە. قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدا "tartïqlan-—تىرىشماق، كۈچ چىقارماق" دىگەن سوز كوپ ئۇچرايدۇ. "kataqlaqu" نىڭ بۇ سوز بىلەن مۇناسىۋىتى باردەك قىلىدۇ.

131—132. qïmat at-: بۇ سوزنىڭ مەنىسى 112-قۇردىكى

"-qamat qak—غەزەپلەنمەك" بىلەن ئوخشاش.

134. muz taq: ھازىرمۇ مۇزتاغ دەپ ئاتىلىدۇ، ئۇ كوئىنلۇن تېغىنىڭ چوققىلىرىدىن بىرى بولۇپ، دېڭىز يۈزىدىن 7546 مېتىر ئېگىز.

136. xük — شۈك، تىنچ، جىم: AG. 336 ـ بەتكە قاراڭ.

-uyu — ئۇخلىماق: قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدىكى "udï~udu — ئۇخلىماق"تىن كەلگەن.

143 — 146. بۇ يەردىكى جۈملە 15 بوغۇمدىن تەشكىل تاپقان ئىككى مىسرالىق شېئىردۇر.

Ay ay oquz, urum üstigə sən atlar bolasən,
Ay ay oquz tapuqunglarqa mən yürür bolamən.

ھەي، ئوغۇز سەن ئۇرۇمغا ئەسكەر چىقارساڭ،
مەن ئالدىڭلاردا يول باشلاپ ماڭىمەن.

145. tapuk: قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدا "uduk tapïk" "ھۆرمەتلەش" دىگەن مەنىگە ئىگە. «سوزلۇك»نىڭ ئىش ۋە ئومۇمى يۈزلۈك قوللىنىدىغان سوزلەر بولۇمىدە خەنزۇچىدىكى 侍奉—cipeng (ھۆرمەتلەش) قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىغا "tapïk uduk" دەپ تەرجىمە قىلىنغان. «سوزلۇك»نىڭ ئورۇن ـ تەرەپ بولۇمىدە خەنزۇچىدىكى 前—qian (ئالدى) قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىغا "tapukïnda" دەپ تەرجىمە قىلىنغان. بۇ سوزنىڭ بۇ يەردىكى مەنىسى «سوزلۇك»تە ئىزاھلانغان كېيىنكى مەنىسىگە ئوخشايدۇ.

147. türtür: "-tür — يىغماق، تۈرمەك" دىگەن پېئىلنىڭ بۇيرۇق دەرىجە قوشۇمچىسى "-tür" بىلەن تۈرلەنگەن شەكلى.

153. katïqla- ياكى kataqla-: بۇ يەردە "ئەگەشمەك" دىگەن مەنىدە كەلگەن.

157. itil müren: "ئىتىل" قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدا ۋولگا دەرياسىنى كورسىتىدۇ. "müren" موڭغۇلچە سوز بولۇپ، ئۇنىڭ مەنىسى قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدىكى "ögüz~ögüz — دەريا"غا باراۋەر.

158. kïdïq<kuduq: "چەت، قاش" دىگەن مەنىگە ئىگە (AG، 328 ـ بەت).

162 — 164. بۇ جايدىكى جۇملە ئاخىرقى بوغۇملىرى قاپىيەداش ئىككى مىسرالىق شېئىردۇر.

Qəriklərning aralarïda kəp təlim boldï uruxqu,

Əlgünlərning kəngülləridə kəp təlim boldï kayqu.

ئىككى قوشۇننىڭ ئارىسىدا ئاھايىتى كوپ جەڭ ئۇرۇش بولدى،

ئۇرۇش ئەل ـ جامائەتنىڭ كوڭلىگە كوپ قايغۇ سالدى،

166. sip singir: بۇ سوز «سوزلۇك»نىڭ ئۇنچە ـ مەرۋايىت بولۇمىدە خەنزۇچىغا 朱砂—zhusha (سىر، سىماپ سولفات مەدىنى) دەپ تەرجىمە قىلىنغان. بۇ سوز پارس تىلىدىكى "simxigər" دىگەن سوزدىن كەلگەن (پېللىئوتنىڭ «توڭباۋ»نىڭ XXIV توم، 253 — 255 ـ بەتلىرىدە ئېلان قىلغان ماقالىسىغا قاراڭ).

171 — 172. əlüg barqu, tirig barqu: ئالدىنقىسى ئادەتتىكى ئۇرۇش غەنىمەتلىرىنى كورسىتىدۇ، كېيىنكىسى مەخسۇسلا ئەسىرلەرنى كورسىتىدۇ.

173. urus~orus: قەدىمقى رۇسلارنى كورسىتىدۇ.

175. tərəng~tiring mürən: "چوڭقۇر دەريا" دىگەن مەنىدە. گېرمانىيىلىك ماركۇئارت بۇ سوز بۇ يەردە دىنېپر دەرياسىنى كورسە- تىدۇ دەپ ھېساپلايدۇ (Über das Volkskum der komanen بېر- لىن، 1914. S. 145).

176. baluķ — شەھەر: باشقا قەدىمقى ئۇيغۇر يازما يادىكارلىقلى- رىدا ئومۇمەن "balïķ" دەپ يېزىلىدۇ.

177. ķataqla- (baluķnï) — شەھەرنى قوغدىماق: بۇ يەردىكى كونتېكستقا قارىغاندا، ئۇ "قوغداتماق، مۇداپىئەلەنمەك" دىگەن مەنىگە ئىگە. «سوزلۇك»نىڭ ئىش ۋە ئومۇمى يۇزلۇك قوللىنىدىغان سوزلەر بولۇمىدىكى "tamqanï ķadaqla-" (خەنزۇچىغا 掌印—zhangyin "تامغا تۇتماق" دەپ تەرجىمە قىلىنغان)غا سېلىشتۇرۇڭ.

168. tap: قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدا "ئارزۇ، ئۇمىت، ئوي" دىگەن مەنىگە ئىگە (AG.337-بەت).

188—189. səndin jarlïk baqluq bəllüg bolamən: بۇ جۇملىنى بىز بانگىنىڭ پىكرى بويىچە "مەن سېنىڭ يارلىقىڭنى ئىجرا قىلىشقا تەييارمەن" دەپ تەرجىمە قىلدۇق. رادلوف ۋە شېرباخ ئەپەندى بۇ جۇملىنى "səndən jarluķ bayluķ billük biləmən" دەپ ئوقۇپ يېزىپ "مەن سەندىن ھوقۇققا، بايلىققا ۋە ئەقىل- پاراسەتكە ئىگە بولىمەن" دەپ تەرجىمە قىلىدۇ.

199—200. بۇ جايدىكى جۇملە 8 بوغۇملۇق، ئاخىرقى بوغۇملىرى قاپىيەداش، ئىككى مىسرالىق شېئىر ھېساپلىنىدۇ.

Məngə kəp altun yumxapsən,
Balukni yahxï saķlapsən.

ماڭا كوپ ئالتۇن سوغا قىپسەن،
شەھەرنى ياخشى ساقلاپسەن.

200. saklap: بۇ سوز ئەرەپچە "sakâliba" (سلاۋيان)"نىڭ كوپلۇك شەكلى (سلاۋيانلار).

203 — 204. بۇ يەردىكى تىرناق ئىچىگە ئېلىنغان سوزلەر كونى-تېكستقائاساسەن قوشۇلغان سوزلەردۇر.

207. uluq ordu bəg: ئۇلۇغ ئوردا بەگ.

208 — 211. بۇ ئورۇندىكى كەم سوزلەر ئەسلى نۇسخىسىدىمۇ كەم.

213. بۇ ئورۇندىكى جۈملە 8 بوغۇملۇق، ئىككى مىسرالىق شېئىر ھىساپلىنىدۇ:

Ay ay, sən munda bəg bolung.
Kīpqak dəgən sən bəg bolung.

ھەي، سەن بۇ يەرگە بولغىن بەگ.
قىپچاق ساڭا ئات بولسۇن.

214. kīpqak — قىپچاق: قىپچاق تۈرك قەبىلىلىرىنىڭ ئىچىدىكى ئاتاغلىق بىر قەبىلە. مىلادى 9-ئەسىردىلا، بۇ قەبىلىنىڭ نامى ئىسلام تارىخلىرىدا كورۇلىدۇ. موڭغۇل دەۋرىدە، ئۇلار ئالتۇن ئوردا خانلىقىنى تەشكىل قىلغۇچى ئاساسلىق ئاھالە ئىدى، ئۇ شۇنداقلا ھازىرقى قازاق مىللىتىنىڭ ئەجداتى بولۇپ ھىساپلىنىدۇ. شۇڭلاشقا مۇسۇلمان ئەسەرلىرىدە ھازىرقى قازاقىستان "'دەشتى قىپچاق' ياكى 'دالايى قىپچاق'" دېيىلىدۇ. «ئوغۇز داستانى»دا بەزى تۈرك

(تۈركلەردىن باشقىلارنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) قەبىلىلىرىنىڭ نامى ئالاھىدە ۋەقەلەر بىلەن بىرلەشتۈرۈلىدۇ ھەمدە خەلق ئارىسىدا تارقىلىپ يۈرگەن سۆز مەنبەسىگە دائىر بىلىملەر بويىچە ئىزاھلىنىدۇ. بۇ ئورۇندا كەم سۆزلەر بولغاچقا، قىپچاق دىگەن بۇ نامغا بېرىلگەن ئىزاھ ئانچە ئېنىق ئەمەس. ئابۇل ھاجىنىڭ كىتاۋىدا ئوغۇز خاقان ھېكايىسىدىن ئېلىنغان ئۈزۈندىدە مۇنداق بايان قىلىنىدۇ: ئوغۇز خاقاننىڭ بىر ئەمەلدارى ئۇرۇش جەريانىدا ئۆلۈپ كېتىدۇ، ئۇنىڭ لەشكەرلىرىگە ئەگىشىپ كېتىپ بارغان خوتۇنى دالىدىكى بىر دەرەخنىڭ كاۋىكىدا تۇرۇپ بىر ئوغۇل تۇغىدۇ. كىشىلەر بۇ ئەھۋالنى ئوغۇز خاقانغا ئېيتىدۇ. تۈركىي تىلىدا دەرەخنىڭ كاۋىكى قىپچاق دېيىلگەچكە، خاقان بۇ ئوغۇلغا قىپچاق دەپ ئات قويىدۇ ۋاھاكازا (رادلوف نەشرگە تەييارلىغان نۇسخىدىن ئېلىندى، Das Kudatku Bilik، 1891، 5. XXXIII تە بېسىلغان).

221. kərgur- — كۆرسەتمەك: "-kər" دىگەن پېئىلنىڭ مەجبۇرى دەرىجە قوشۇمچىسى "-gür" بىلەن تۈرلەنگەن شەكلى. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى "-kərsət"كە تەڭ كېلىدۇ.

226. qokurdīn — چېپار: "-dīn" سۈپەت ياسىغۇچى قوشۇمچە، مەسىلەن، قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدا "taqtīn" "شىمالىي تەرەپنىڭ" (ئەسلى مەنىسى "تاغ تەرەپنىڭ") دىگەن مەنىنى بىرىدۇ، "tərttin" "تۆتلىك، تۆتىنىڭ" دىگەن مەنىنى بىرىدۇ، ۋاھاكازا. شىرباخ ئەپەندى بۇ سۆزنى "qokur tan" دەپ ئوقۇپ، "tan" نى پارس تىلىدىكى "tən" دەپ ھېساپلايدۇ.

227. qok — كۆپ، جىق؛ بەك: بۇ سۆز تۈركىي تىلىنىڭ غەربىي جەنۇپ دىئالېكتلىرىدا (مەسىلەن، تۈرك تىلىدا) قوللىنىلىدۇ. ئۇنىڭ

مەنىسى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى "جىق" بىلەن ئوخشاش.

235. kəzdin yitü kaqtï — كوزدىن غايىپ بولدى: "-yit" دىگەن پېئىلنىڭ "غايىپ بولماق، يوقالماق" دىگەن مەنىسى بار.

235. kəp qaqil əmgək qəkip turdï — (ئوغۇزخان) كوپ ئازاپ چەكتى: بۇ سوزلەرنى بانگ "kəp qïqay əmgək......" دەپ ئوقۇيدۇ. "qiqay" قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدا "بەختسىز"، "يوقسۇل" دىگەن مەنىگە ئىگە.

237. qalang bulangdïn korkmas — ھېچنىمىدىن قورقمايدىغان: "qalang bulang"نى "jalang bulang" (< يالاڭ بۇلاڭ؟)" دەپمۇ ئوروپ يېزىپ، ئۇنى "qalang bulang"غا ئاھاڭداش سوز دەپ قاراشقان بولىدۇ.

238. onga: بۇ سوزنى كوتنېكستقا ئاساسەن ۋاقتىنچە "چىنىقىشتىن ئوتكەن" دەپ تەرجىمە قىلىپ تۇردۇق. 13—14-ئەسىردە كىتاپ بولۇپ چىققان «ئىبنۇ-مۇخېننا لۇغاتى»دا بۇ سوز "لىللا، تۇز كوڭۇل" دەپ تەرجىمە قىلىنىدۇ (تۇركىيىلىك ئاپتۇللاخ باتتال نەشرگە تەييارلىغان نۇسخا، 1934-يىل، 53-بەت). بۇ سوز ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى "ئوڭاي" دىگەن سوز بىلەن مەنىبەداشمۇ، قانداق؟

243. kaqar — قار: «ئوغۇز داستانى»دا بەزى تۇركىي سوزلەر، مەسىلەن، "kar — قار"، "katïr — كېچىر"، " xam — سۇرىيە" قاتارلىقلار "kaqar, kaqatïr, xaqam" قىلىپ يېزىلغان، يەنى سوز ئارىلىغا "qa" دىگەن بوغۇم قوشۇلغان. شىرباخ ئەپەندى «ئوغۇز داستانى»نىڭ ئەسلى نۇسخىسى ئەرەپ يېزىغىدا يېزىلغان بولۇشى مۇمكىن. يۇقۇرىدىكى سوزلەردىكى سوزۇق تاۋۇش "a" ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇش، ئۇ ئەرەپ يېزىغىدا ھەمزە بەلگىسى (ء) بىلەن ئىپادىلەنـ

گەن. قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ئۇسخىسىنى كوچۇرگۇچى بۇ بەل-
گىنى قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى "oq" ھەرپى بىلەن ئىپادىلىگەن،
نەتىجىدە "غا" بوغۇمى ئارتۇقچە قوشۇلۇپ قالغان دەپ ھىساپلايدۇ.

245 — 246. بۇ ئورۇندىكى جۈملە 11 بوغۇملۇق ئىككى مىسرالىق
شېئىر ھىساپلىنىدۇ:

Ay, sən munda bəglərgə boloqīl baxlīoq,

Mə, məng(ü)ləp səngə bolsun kaoqarlīoq.

ھەي، سەن مۇندا بەگلەرگە بولغىن باشلىق،

مەڭگۈلۈك ئىسىم بولسۇن ساڭا قارلۇق.

246. ka(oqa)rluk: تارىختا ئۆتكەن مەشھۇر تۈرك قەبىلىسى-
نىڭ بىرى. ئېلىمىزنىڭ خەنزۇچە تارىخنامىلىرىدا 葛逻禄—gelolu
(قارلۇق) دەپ ئاتىلىدۇ. مىلادى 774-يىلى بۇ قەبىلە قەدىمقى
ئۇيغۇر، باسمىل (~باشمىل)لار بىلەن بىرلىشىپ، شەرقىي تۈرك
خانلىقىنى يوقاتقان ئىدى. بۇ قەبىلە ئەسلىدە ئالتاي تېغىنىڭ غەربىي
جەنۇب رايونىدا كوچمەن چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىناتتى، 8-
ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا غەربىي تۈركلەرنىڭ دائىرىسى بولغان
يەتتە سۇ ۋادىسىنى ئىگەللىگەن ئىدى، ئۇزۇن ئوتمەي تېخىمۇ
جەنۇبقا سىلجىپ، جەنۇبىي شىنجاڭدىكى قەشقەر تەرەپنى ئىگەللەپ،
شىنجاڭ تارىخىدا مەشھۇر بولغان قاراخانلار سۇلالىسىنى قۇردى.
*(O. Pritsak: «Die karachani den», Der Islam, Bd. 31.
1953).*

249. taoqam: توغرا يېزىلىشى "tam — تام".

249. tungluk: توغرا يېزىلىشى "tünglük — تۈڭلۈك".

250. kalik(a) : بۇ سوز قەدىمقى ئۇيغۇر يازما يادىكارلىقلىرىدا ئومۇمەن "بىنا" دىگەن مەنىدە ئۇچرايدۇ، مەسىلەن، «سوزلۇك»نىڭ ئورداۋە بولۇم بولۇمىدە "kalik balakana"خەنزۇچىغا lou—楼 (بىنا) دەپ تەرجىمە قىلىنغان. بۇ يەردە بۇ سوز موڭغۇل تىلىدىكى "haqalqa(<halqa)" (ئىشىك)كە ئوخشاپ كىتىدۇ.

(B. Ya. Vladimirtsov: Spavnitel'naya grammatika, str. 239.)

251. kapuluq : بۇ سوز قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدىكى "قاپۇ— ئىشىك"كە سۈپەت ياسىغۇچى قوشۇمچە "-لۇق"نىڭ قوشۇلۇشىدىن شەكىللەنگەن. بۇ يەردە "قۇلۇپلانغان" دىگەن كوچمە مەنىدە كەلگەن.

253. qəbər: ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى "چىۋەر-ئۇستا"غا سىلىشتۇرۇڭ.

254. təmürdə kaqul: بۇ ئىككى سوزنى ئىزاھلاش بىر قەدەر قىيىن. بىرىنچى سوز شۈبھىسىزكى، موڭغۇل تىلىدىكى "تومۇر" دىگەن سوزنىڭ سۈپەت شەكلى (قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدا "تومۇر"نى "تەمۇر" دەيدۇ، مەسىلەن 46-قۇردا ئۇچرىغىنىدەك. ئوتتۇرا ئەسىردىن كېيىن، ئۇيغۇر تىلىدىكى يېڭى بىر فونېتىكىلىق قائىدىنىڭ تەسىرى ئاستىدا، قوش لەۋ ئۈزۈك تاۋۇشلىرىنىڭ ئالدىدىكى سوزۇق تاۋۇش "a، ə" ھازىرقى "o، ɵ"گە ئوزگەردى، مەسىلەن، "تەمۇر>تومۇر، تامۇر> تومۇر (tomur)، قامۇل> قومۇل> قۇمۇل" قاتارلىقلار). ئىككىنچى سوز «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»دە "ئۈزۈم شاخلىرىنى باغلايدىغان تال چىۋىقى" دەپ ئىزاھلانغان (تۈركچە نۇسخىسى، 1-توم، 409-بەت). شۇڭا بۇ ئىككى سوزنى "تومۇر چىۋىق"، "تومۇر كالتەك" دەپ تەرجىمە قىلىشقا بولىدۇ (بۇ سوزنىڭ قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدىكى

شەكلى "kaoɪal ـــ توقماق، كالتەك"دە كورۈلىدۇ.

(*Bang, von Gabain «Turkische Turfan—Texte» IV, S. 448.*)

256. kalaq: هازىرقى ئىراننىڭ غەربىي شىمال قىسمىدا ئولتۇراقلاشقان تۈرك قەبىلىسىنىڭ نامى. ئۇلارنىڭ تىلىدا قەدىمقى تۈركىي تىلغا خاس نۇرغۇن ئالاھىدىلىكلەر ساقلانغان.

(*Doerfer: The khalach Texts. 1973.*).

258. yürüməy(i)n: بۇ "yürü- ـــ ماڭماق" دىگەن پېئىلنىڭ بولۇشسىز ھال پېئىل شەكلى. قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدا ئومۇمەن "yürümədin" دىيىلىدۇ. يەنى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى "يۇرمەي" (yürümədin>yürüməyin>yür(ü)məy) دىن كەلگەن.

260. tartaoɪusīz ـــ تېرىلمىغان: "tartīoɪlaoɪu" دىگەن ھەركەتنامىغا "sīz" دىگەن ئىنكار قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشىدىن تۈزۈلگەن.

261. yazī ـــ تۈزلەڭلىك: بۇ سوز قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىغا خاس سوز بولۇپ، "تۈز، تۈزلەڭلىك" دىگەن مەنىنى بېرىدۇ.

261. jürqit ـــ جۇرچىت: «سوزلۈك»نىڭ شەخسلەر بولۇمىدە، بۇ سوز خەنزۇچىغا "女真—Nüzhen" دەپ تەرجىمە قىلىنغان (116 ـ قۇرغا بېرىلگەن ئىزاھتىن پايدىلىنىڭ).

261. dədür-: بۇ سوز "də- ـــ دىمەك" دىگەن پېئىلنىڭ بۇيرۇق دەرىجە قوشۇمچىسى بىلەن تۈرلەنگەن شەكلى بولۇپ، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى "دىگۈز ـ "گە باراۋەر كېلىدۇ.

271. nəkər ـــ نوكەر: موڭغۇل تىلىدىن كىرگەن. ھازىرقى زامان موڭغۇل تىلىدا، بۇ سوز "يولداش" دىگەن كوچمە مەنىدە قوللىنىلىدۇ.

273. kaoɪatīr ـــ قېچىر: توغرا شەكلى katīr. ھازىرقى زامان

ئۇيغۇر تىلىدىكى "قىچىر"غا سېلىشتۇرۇڭ.

275. yaxki: "yakxï — ياخشى"نىڭ تاۋۇش ("ق" بىلەن "ش") ئالماشقان شەكلى.

276. billig josun barmakluq: بۇ سۆزلەرنىڭ ئىزاھىدا، ئالىملار ئارىسىدا ئىختىلاپ بار. بانگ بىرىنچى سۆز "barsaklik — مېھرىبانلىق" (baqïrsaklïq<)نىڭ خاتا يېزىلىپ قالغان شەكلى، ئىككىنچى سۆز "tüzün — ئادىل"نىڭ خاتا يېزىلىپ قالغان شەكلى، ئۈچىنچى سۆز "billig<biliglig — بىلىملىك"، "كىشى" ياكى "ئەر" سۆزى چۈشۈپ قالغان دەپ ھېساپلايدۇ. بىز كونتېكستقا ئاساسەن بۇ ئۈچ سۆزنى "يولنى (قانداق) مېڭىشنى بىلىدىغان ئادەم ("barmakluq" "barmak" دىگەن پېئىلنىڭ سۈپەت شەكلى، "billig~bilgülüg"، "josun~yosun"نىڭ مەنىسى "ئۇسۇل، چارە"، "bil- — بىلمەك" دىگەن پېئىلدىن كەلگەن) دەپ تەرجىمە قىلىشقا بولىدۇ دەپ قارايمىز.

277. kanqa — چوڭ ھارۋا: قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدا "چوڭ ھارۋا" ئومۇمەن "kanglï" دىيىلىدۇ (*DTS. P. 419*). پەقەت ھازىرقى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئالتاي رايونىدىكى بەزى تۈركىي دىئالېكتلىرىدىلا "ھارۋا" "قانغا، قاڭا" دىيىلىدۇ (رادلوف: «تۈرك تىلى دىئالېكتلىرى لۇغىتى»، 2-توم، 80-بەت). "kanglï" (ئىلىمىزنىڭ يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى تارىخنامىلىرىدا 康里—kangli دەپ يېزىلىدۇ) قەدىمقى تۈرك قەبىلىسىنىڭ نامى (ھازىرقى قازاق مىللىتى ئىچىدىكى قەبىلە نامى ئىچىدە بۇ نام بار). ئىلىمىزنىڭ تارىخنامىلىرىدىكى مەشھۇر 高车—gaoche (قاڭلى) بۇ نامنىڭ مەنەن تەرجىمىسىدۇر.

290. sindu: ھىندىستاننى كۆرسىتىدۇ. ئېلىمىزنىڭ تارىخنامە-لىرىدىكى shendu—身毒 (ھىندىستان) دېگەن ئىسىم بۇ سۆزنىڭ ئوقۇلۇشىغا يېقىن كېلىدۇ. قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدا ھىندىستان "ئەنەك-تەك" دەپ ئاتىلىدۇ. "ئەنەكتەك" دېگەن بۇ نام قەدىمقى سوغدى تىلىدىن كىرگەن(AG. 298).

290. tangqut: تاڭغۇت غەربىي شىيا (مىلادى 1032—1227-يىللار)نى يەنى خەنزۇچە تارىخنامىلاردىكى tangwu—唐兀 (تاڭ-غۇت)نى كۆرسىتىدۇ. م. قەشقىرىنىڭ «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» دېگەن ئەسىرىدە (1-توم، 28-ۋە 29-بەت قاتارلىق جايلاردا) بۇ نام "يېقىن چىنغا ئولتۇراقلاشقان تۈرك قەبىلىسىنىڭ نامى" دېيىلىدۇ. پېلىئوت ئەپەندى بۇ نام جۇڭگودىكى گەنسۇنى كۆرسىتىدۇ دەپ ھېساپلايدۇ. بەزى تۈركىي تىلىدىكى تارىخ ماتېرىياللىرىدا بۇ نام زاڭزۇلارنىمۇ كۆرسىتىدۇ.

291. xaqam: "xam" دىن كەلگەن، سۆرىيىنى كۆرسىتىدۇ (پېلىئوتنىڭ ئېيتىشىغا ئاساسەن).

295. bilig: "bilgülig—بىلىدىغان" دېگەن سۆزنىڭ خاتا يېزى-لىپ قالغان شەكلى.

296. barkan: پېلىئوت ئەپەندى بۇ سۆزنى "باراق" دەپ ئوقۇيدۇ ھەمدە بۇنى خەنزۇچە تارىخنامىلاردىكى baci—八洲 بىلەن مۇناسىۋەتلىك دەپ قارايدۇ. رادلوف بۇ سۆزنى "باچاق" دەپ ئوقۇيدۇ. شېرباخ ئەپەندى "باراقا" دەپ ئوقۇيدۇ. «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»نىڭ 1-توم، 378-بېتىدە "بارخان" دېگەن ئىسىم بار. 290-قۇردىن 300-قۇرغىچە بولغان بۇ ئابزاسنىڭ مەزمۇنى ئابۇل خازىنىڭ كىتاۋى (رادلوف نەشرگە تەييارلىغان نۇس-

خىنىڭ XXXII بېتىگە قاراڭ)دا مۇنداق بايان قىلىنىدۇ: "شۇندىن كېيىن، (ئوغۇز خاقان) خىتاي ۋە نۇچېن (جۇرجىت)نى بوي سۇندۇ- رىدۇ، يەنە تاڭغۇتنى بوي سۇندۇرىدۇ. تاجىكلار (大食人) تاڭغۇتنى تىبەت (tübut) دەپ ئاتايدۇ. شۇندىن كېيىن ئۇ يەنە قارا خىتاينى بوي سۇندۇرىدۇ. قارا خىتاي چوڭ بىر دولەت، ئۇ يەرنىڭ ئادەم- لىرىنىڭ يۈزى ھىندىلارنىڭكىگە ئوخشاش قارا كېلىدۇ." بۇنىڭغا ئاساسلانغاندا، «ئوغۇز داستانى»دىكى "بارقان" غەربىي شىيا (قارا خىتاي)نى كورسەتسە كېرەك.

301. masar : پېللىئوت بۇ سوز مىسىرنى كورسىتىدۇ دەپ قارايدۇ. ئۇنىڭ دەلىل-ئىسپاتى يېتەرلىك ئەمەس (پەقەت بۇ سوزنىڭ تاۋۇش جەھەتتە مىسىرنىڭ ئەرەپ تىلىدىكى شەكلىگە يېقىن كېلىدىغانلىقىغىلا قاراپ ئېيتىلغان). شۇڭا بىز تاۋۇش تەلەپپۇزىغا ئاساسەن "ماسار" دەپ تەرجىمە قىلىمىز.

312. moz: "-boz—بوز" دېگەن سوزنىڭ ۋارىيانتى. يەنە "muz —مۇز" دەپ ئوقۇشقىمۇ بولىدۇ.

314. tüximəl: شېرباخ ئەپەندى "سېھىرگەر بودىستۋا" دەپ تەرجىمە قىلىدۇ، مۇنداق تەرجىمە قىلىش خاتا. «سوزلۇك»نىڭ شەخسلەر بولۇمىدە "تۇشمەل" دېگەن سوز خەنزۇچىغا chen—臣 (ۋەزىر، ئەمەلدار) دەپ تەرجىمە قىلىنغان. بۇنىڭغا ئاساسەن بىز بۇ سوزنى "ۋەزىر" دەپ تەرجىمە قىلىمىز.

318. ta : پارسچە سوز بولۇپ، "تا.....گىچە" دېگەن مەنىدە.

323—327. بۇ ئورۇندىكى جۇملە 13 بوغۇملۇق توت مىسرالىق شېېردۇر (مۇقەددىمە قىسمىغا قاراڭ).

327. talay turur —ئىگەللەنگەن، ئىشغال قىلىنغان: بىرىنچى

سوز "-tala — تالىماق" دىگەن سوزنىڭ ھال پېئىل شەكلى.

329. egüt: قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدا "نەسىھەت قىلماق" مەنىسىگە ئىگە (AG. S. 323).

332—334. تووەندىكىسى 14 بوغۇملۇق ئىككى مىسرالىق شېئىر.

Ay, (oqlum) məning kəngülüm awnī tiləp turur,
Ķarī boloqumdan məning kaqīzluqum yoķ turur.

ھەي (ئوغۇللىرىم) ئۇۋنى كوڭلۇم تارتىپ تۇرىدۇ،
ياشىنىپ قالغانلىغىم ئۈچۈن، ئۇۋغا چىقىشقا چامىم يەتمەيدۇ.

334—336. تووەندىكىسى 12 بوغۇملۇق ئىككى مىسرالىق شېئىر:

Kün, ay, yultuz tang sarīqa sənlər barīng,
Kək, taq, təngiz tün sarīqa sənlər barīng.

كۈن، ئاي، يۇلتۇز، سىلەر تاڭ ئاتارغا بېرىڭلار،
كوك، تاغ، دېڭىز، سىلەر تۈن قاراڭغۇسىغا بېرىڭلار.

367. buzuk, uq ok: ئەرەپ تارىخچىسى ئىبنال ـ ئاتىرنىڭ ماتېرىيالىغا (12 ئەسىرگە مەنسۇپ) ئاساسلانغاندا، تۈركلەرنىڭ گۇس قىسمى "buzuk" ۋە "uq ok>uquk" دىگەن ئىككى قىسمغا بولۇنىدىكەن. قەدىمقى تۈرك يېزىغىدىكى «كۆل تىكىن مەڭگۈ تېشى»دا غەربىي تۈركلەر "ئون ئوق" دەپ ئاتالغان. شىمالىي قۇملۇقتىكى قەدىمقى ئۇيغۇر خانلىغى دەۋرىگە مەنسۇپ بولغان «مويۇنچۇر مەڭگۈ تېشى»دا (11 ـ قۇر) تىلىغا ئېلىنغان. "üq karluk" "üq ok" نى كورسىتەمدۇ، قانداق.

372—376. تووەندىكىسى 8 بوغۇملۇق 8 مىسرالىق شېئىر.

Ay, (oq)ullar, kəp mən axtum,
Uruxqular, kəp mən kərdüm.
Jīda bilən kəp ok attum,
Ayqī birlə kəp yürüdüm.
Duxmanlarnī yīqlaqurdum,
Dostlarumnī mən küldürdüm.
Kək təngrigə mən ətətüm,
Sənlərgə bərəmən yurtum.

ھەي ئوغۇللىرىم، مەن كوپ ياشىدىم،
كوپ ئۇرۇشلارنى باشتىن كەچۈردۈم.
يا بىلەن كوپ ئوق ئاتتىم،
ئايغىر بىلەن كوپ يوللارنى كەزدىم.
دۈشمەنلەرنى زار قاخشىتىپ،
دوستلارنى مەن شات ئەيلەتتىم.
تەڭرى ئالدىدا بۇرچۇمنى ئادا قىلدىم،
يۇرتنى ئەمدى سىلەرگە بولۇپ بېرىمەن.

سوزلۈك

سوزلەر تووەندىكى ھەرپ تەرتىۋى بويىچە تىزىلدى:

a, ə, b, c, d, e, f, g, h, i, ï, j, k, ķ, l, m, n, o, ɵ, p, q, r, s, t, u, ü, v, w, x, y, z.

A

adak	ئاياق، پۇت
aduq	ئېيىق
aqïz	ئېغىز
ak	ئاق
aka	ئاكا
al	ھال، قىزىل
al	ئالد
al-	ئالماق
altun	ئالتۇن
altun ķazuk	تومۇر قوزۇق
amïrak	دوست، ئامراقلىق
amtï(~əmti)	
ana	ئانا
angaqu (~ anguqu)	چىراي، تۇرۇق
anlar	ئۇلار
antaq	ئۇنداق
aq-	ئاچماق
ara	ئوتتۇرا، ئارا
art	ئارقى، كەينى
artïk	ئارتۇق، ئوشۇق
astur-	ئاستۇرماق
at	ئات
at-	ئاتماق
ata	ئاتا
atax	ئوت
atla-	ئاتلانماق، يولغا چىقماق
aw	ئوۋ
awla-	ئوۋ ئوۋلىماق
ax	ئاش، تاماق

axa-	چوڭ ـ چوڭ يىيىش
ay	ئاي
aya(n)	نۇرلۇق، ئايان
ayqïr	ئايغىر
ayt-	ئېيتماق
azlïk	ئازلىق

Ə

əl kün(~gün)	ئەل ـ جامائەت، خەلق
əmgək	جاپا
əmti	ئەمدى
ər-	ئىدى
ərdəni	گوھەر
əriz kaqïz	باتۇر، يۈرەكلىك
ərkək	ئەر، ئەركەك
ərtə	ئەتىگەن
ət	ئەت، گوش

B

baqla-	باغلىماق
bak-(aqïzqa bak-)	بوي سۇنماق، ئاغزىغا قارىماق
bakïn-	بېقىنماق
bakïntur-	بېقىندۇرماق
baluk (~balïk)	
bar	بار
bar-	بارماق
barqu	سوغا
barkan	بارقان
bas-	باسماق
bax	باش
baxa-	ئۇتماق، يەڭمەك
baxla-	باشلىماق، يېتەكچىلىك قىلماق
baxlan-	باشلانماق
baxlïk	باشلىق
bədən	بەدەن
bəndəng	بەندۇڭ
bədük	بۈيۈك
bədüklə-	چوڭ بولماق
bəg	بەگ، ئەمەلدار
bək	بەك، ئىنتايىن
bəlbaq	بەلۋاغ
bəlgü	بەلگە
bən(~mən)	مەن
bər-	بەرمەك
bərg	تارتۇق
bərik(~bərk)	مۇستەھكەم
bil-	بىلمەك
bilbaq	بىلۋاق
bilgür-	بىلدۈرمەك، ئىپادىلىمەك

bilgə بىلىملىك، دانىشمەن

billig(<bilgülük) ئۇقۇلۇشلۇق

bildür- بىلدۈرمەك

bildürgülük ئۇقتۇرۇش

bir بىر

bir-(~bər-)

birinqi بىرىنچى

birkə قىيىن، ئازاپ

birlə بىللە

birlə- بىرلەشمەك

birtür- بەرگۈزمەك

biti- يازماق

biz بىز

boda- كوز يورىماق، يەڭگمەك

bol- بولماق، ئايلانماق

boqaz بويىدا قېلىش

bəri بورە

bu بۇ

buqu بۇغا

buyan بەخت

buyur- بويرىماق

bulung يونىلىش، بۇلۇڭ

buzaqi موزاي

buz- بۇزماق

buzuk بۇزۇق (خاس ئىسىم)

D

dost دوست

dostluk دوستلۇق

dŭxmən دۇشمەن

I

iki ئىككى

ikinqi ئىككىنچى

ilgərü ئىلگىرى

ilqi ئەلچى

ini ئىنى، ئۇكا

iq ئىچى

iq- ئىچمەك

iqəgü ئىچ ـ باغرى

itil ئىتىل دەرياسى (ۋولگا دەرياسى)

īsīq ئىسسىق

J

jalbar- يالۋۇرماق، يېلىنماق

jan يان

janguk(~yanguk)

jap- ياسىماق، چاپماق

japtur-	ياساتماق، چاپتۇر-ماق
jarla- (~qarla)	
jarlïk	يارلىق، بۇيرۇق
jïda	نەيزە
jong	سوڭ
jürək	يۈرەك

K

kəl-	كەلمەك
kənə	يەنە
kəngəx-	كېڭەشمەك
kəq-	ئۆتمەك، كەچمەك
kəqə	كېچە
kərək	كېرەك
kik	ياۋايى هايۋان
kil- (~kəl-)	
kim	(باغلىغۇچى)
kir-	كىرمەك
kix	بۇلغۇن
kixi	كىشى
kəgüz	كوكس، كوكرەك
kək	① كوك ② ئاسمان
kəl	كول
kəngül	كوڭۇل
kəp	كوپ
kər-	كورمەك
kərgür	يوليورۇق
kərüklük	چىرايلىق، كوركەم
kəz	كوز
kəzdən yit-	كوزدىن يۈتمەك
kül-	كۈلمەك
kümüx	كۈمۈش
kün	كۈن
kündünki	جەنۇپ تەرەپتىكى
kün batuxï	كۈن پېتىش، غەرب
kün toɋuxï	كۈن چىقىش
kütə-	كۈتمەك، قارىماق

Ḳ

ḳabuquk	يوچۇق، كۆلۈك
ḳaɋan	خاقان
ḳaɋar	قار
ḳaɋarluk	قارلۇق
ḳaɋatïr	قېچىر
ḳaɋïz	قەيسەر
ḳaɋul	كالتەك
ḳal-	قالماق
ḳalaq	(خاس ئىسىم)
ḳalïk(a)	ئىشىك
ḳalḳan	قالقان
ḳamaɋ	بارلىق، ھەممە

kanka	ھارۋا
kapuluq	قۇلۇپلاغلىق
kaq-	قاچماق
kara	قارا
karangoquluk	قاراڭغۇلۇق
karī	قېرى
kart	قېرى
karīndax	قېرىنداش
karxi	قارشى تۇرۇش
kataqla-	① ئەگەشمەك ② قوغدىماق
kax	قاش
kayoqu	قايغۇ
kīdik	بوي، چەت، ياقا
kīl-	قىلماق
kīlīq	قىلىچ
kīmīz	قىمىز
kīpqak	قىپچاق (قەبىلە نامى)
kīrīk	قىرىق
kīz	قىز
kīz	ئاز ئۇچرايدىغان، قىس
kīzīl	قىزىل
koruk	قورقماق
koy	قوي
koy-	قويماق
kuoquloquluk	يورۇق
kulan	ياۋا ئات، قۇلان
kulaq	غۇلاچ
kumuz(~kīmiz)	
kurīkan	چېدىر، ئاۋۇل
kurīltay	قۇرۇلتاي
kut	بەخت
kux	قۇش

M

masar	(خاس ئىسىم)
mən	مەن
məng	مەڭ
mənggü	مەڭگۈ
min-	مىنمەك
məz(~bəz)	بوز
muz	مۇز
mürən	ئېقىن، دەريا

N

nəmə	نەرسە
nəpsiki	چىرايلىق، نەپىس
nəqük	نىمشكە، قانداق قىلىپ
nəkər	نوكەر

O

oqul	ئوغۇل

oquz ئوغۇز
ok ئوق
ol ئۇ
oltur- ئولتۇرماق
on ئون
ong ئوڭ
onga چىنىقىشتىن ئوتكەن
ordu ئوردا
orman ئورمان
oxu ئاشۇ، مۇشۇ
oxul بۇ

Ɵ

əgüt نەسىھەت
əgüz دەريا
əl- ئولمەك
əlüg ئولۈك
əltür- ئولتۇرمەك
ənglük چىراي، رەڭ
ətə- (مەجبۇرىيەتنى) ئوتىمەك
əz ئوز
əzə يۇقۇرى
əzi kalmadi ھالىدىن كېتىش

Q

qak چاغ، ۋاقىت
qakïr- چاقىرماق
qalang bulang ھەر قانداق نەرسە
qamat(~qï-mat) غەزەپ
qong(~jong)
qap-(~jap-~yap-)
qarla-(~jarla-) يارلىق چۈشۈرمەك، چاقىرماق
qəbər چۈەر
qərik چېرىك، ئارمىيە
qərik qək- ئەسكەر چىقارماق
qïraq چىراي
qok كوپ، ناھايىتى
qokur(dïn) چىپار
qubuk(~qïbïk) چۈپۇق
qubuyan لەززەتلىك

S

sakal ساقال
sakla- ساقلىماق
saklap (خاس ئىسىم)
sanaquluksiz سانسىزلىغان
saq چاچ
sarï تەرەپ
sarun- ياپماق
sən سەن

səw-	سۆيمەك
səwin-	سۆيۈنمەك، ياخشى كورمەك
səwinq	شاتلىق
sindu	ھىندىستان
singir (sip singir)	سىر
soqıuk	سوغۇق
soqıurqıu	ئۆرۈش قىلىش
song	كېيىن
soyurka-	ئىنئام قىلماق، تەقدىم قىلماق
səz	سۆز
suqı	سۇ
sürmə	شاراپ، ھاراق
süt	سۈت

T

ta	......تا
taqı	تاغ
taqıam	تام
taqıuk	توخۇ
taqıurak	تېز
taki	يەنە
talay (~ taluy)	دېڭىز، چوڭ دەريا
tala-	تالىماق
tamqıa	تامغا
tang	تاڭ
tangqıut	تاڭغۇت (قەبىلە نامى)
tap-	تاپماق
tarlaqıu	تېرىلغۇ
tar(ī)t-	تارتماق
tar(ī)tiqı	تارتۇق
tar(ī)tīqı tart-	تارتۇق تارتماق
taxqıarun	تاشقىرى
tə- (~də)	دېمەك، ئېيتماق
təg(~dəg)	......دەك
təgən	دېگەن
təg-	يېتىپ بارماق
təlim	كوپ
təmür	تومۇر
təngiz	دېڭىز
təngri	تەڭرى
təring	چوڭقۇر
tətür-	دېگۈزمەك
tiktür-	تىكلىمەك
til	تىل
tilə-	تىلىمەك، تەلەپ قىلماق
tirig	تىرىك
tix	چىش

tooqu-	توغۇلماق
tong	توڭ
toy	توي، زىياپەت
təl	ئېغىر ئاياق
tərt	توت
tərülük	قانۇن
tuoq	توغ، بايراق
tunluk(~tünlük)	تۈڭلۈك
tur-	① تۇماق ② يار-دەمچى پېئىل
tut-	تۇتماق
tutulunq	ئۇرۇش، جەڭ
tüg	تۈك
tülüklüg	تۈكلۈك
tün	تۈن
tüp	تۈپ، يىلتىز
tür-	يىغىشتۇرماق، تۈرمەك
türük	تۈرك
tüx	چۈش
tüx-	چۈشمەك
tüximəl	ۋەزىر
tüzün	كوڭلى تۈز، لىللا

U

ud	بۇغا
uoquz	ئوغۇز
ukoquluk	ئېقىللىق
uluoq	ئۇلۇغ
uq-	ئۇچماق
ur-	ئۇرماق
uruoq	ئۇرۇق، ئەۋلات
urum	شەرقىي رىم
urus	رۇس
urux-tokux	ئۇرۇش-جەڭ
uruxoqu	ئۇرۇش، جەڭ
usuoq	ئۇسسۇزلۇق
uxbu	ئۇشبۇ، بۇ
uyu-	ئۇخلىماق
uz	ئۇز، نازۇك
uzun	ئۇزۇن

Ü

üləxtür-	ئۈلەشتۈرمەك
ünqü	ئۈنچۈ-مەرۋايىت
üq	ئۈچ
üqəgü	ئۈچەيلەن
üqün	ئۈچۈن
üqünq	ئۈچىنچى
üst	ئۈست
üy	ئۆي

X

xaqam(~xam)	سۈرىيە

xax-	ئەجەپلەنمەك، ھەير-ران قالماق
xirə	جوزا، شىرە
xul	بۇ
xungkar	شۇڭقار
xük	شۈك، جىم

Y

ya	يا
yaqïr(~jaqïr)	مورە
yak	ياق، چەت
yakxi	① ياخشى ② ئىنتايىن
yakut tax	ياقۇت
yalquz	يالغۇز
yaman	يامان، ئەشەددى
yangak	تەرەپ
yarï-	نۇر چاچماق
yaruk(~jaruk)	يورۇق
yat-	ياتماق
yax(a)qan	ياشانغان، ئۇمۇر
yaxkï(~yakxï)	
yazï	تۈزلەڭ
yəl	شامال
yər	يەر
yi-	يېمەك
yibər-	ئەۋەتمەك
yig	خام
yigit	يىگىت
yit-	يۈتمەك
yïqaq	ياغاچ
yïlkï	ھايۋانلار، يىلقى
yok	يوق
yulduz	يۇلتۇز
yumxa(~jumxa)	تەپسىلىمەك، ئەۋەتمەك
yurt	يۇرت، ئەل، دولەت
yüklə-	قاچىلىماق، يۈكلىمەك
yürü-	يۈرمەك، ماڭماق

古代维吾尔史诗

乌古斯可汗传说

（维吾尔文）

刊布者：耿世民、吐尔逊·阿尤甫

责任编辑：努尔穆罕默德

民族出版社出版　新华书店发行

民族印刷厂印刷

开本：850×1168毫米1/32　印张：3 1/8

1980年11月第1版

1981年6月北京第2次印刷

平装本印数：25,201—33,700册　定价：0.28元

书号：M1049(4)92

书号 M 10049 (4) 92
定价 0.28 元